

СЛАВА УКРАЇНІ! ГЕРОЯМ СЛАВА!



АНАЛІТИК
АУДИТОРСЬКА ФІРМА



ЕКОНОМІКА ФІНАНСИ ПРАВО

ЩОМІСЯЧНИЙ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Спеціальний випуск № 1'2022

*Методичні рекомендації з ідентифікації та оцінювання ризиків
шахрайства аудитором
(видається з 1994 року)*

ISSN 2786-5517 (Online), ISSN 2409-1944 (Print)

<https://doi.org/10.37634/efp.2022.1sp>

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата з економічних і юридичних наук

Наказ Міністерства освіти і науки України від 02 липня 2020 р. № 886 (економічні науки).

Наказ Міністерства освіти і науки України від 24 вересня 2020 р. № 1188 (юридичні науки).

Рішення Аудиторської палати України від 21.12.2017 р. № 353/10 (облік та аудит).

Реєстраційне свідоцтво КВ № 21620-11520ПР від 12 жовтня 2015 р.

Журналу присвоєно міжнародний ідентифікаційний номер ISSN 2409-1944 та включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus.

Префікс doi журналу: 10.37634/efp.

2022 р.). Повний або частковий передрук матеріалів журналу допускається лише за згодою редакції.

Відповідальність за добір і викладення фактів несуть автори. За зміст та достовірність реклами несе відповідальність рекламодавець.

Підписано до друку 27.12.2022

Формат 60×84/8

Наклад – 250 прим.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. Хрещатик, 44

Телефони: (050) 735-43-41, (096) 221-88-61

Факс: (044) 278-05-88

E-mail: efp.redaktor@gmail.com

Сайт: www.efp.in.ua

Засновники:

Аудиторська фірма "Аналітик" спільно з Національною академією внутрішніх справ України

Статті обов'язково проходять

відбір, внутрішнє і зовнішнє рецензування

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Національної академії внутрішніх справ України (Протокол № 17 від 20 грудня



Суб'єкт видавничої справи

© "Аналітик", 2022
© "Економіка. Фінанси. Право",
2022

Типографія: ТОВ "Міжнародний бізнес центр"

GLORY TO UKRAINE! GLORY TO THE HEROES!



АНАЛІТИК
АУДИТОРСЬКА ФІРМА



**ECONOMICS
FINANCES
LAW**

MONTHLY INFORMATIONAL AND ANALYTICAL JOURNAL

Special Issue № 1'2022

**Methodological recommendations for the identification and assessment of
fraud's risks by an auditor**
(issued from 1994)

ISSN 2786-5517 (Online), ISSN 2409-1944 (Print)

<https://doi.org/10.37634/efp.2022.1sp>

Journal is included in the list of scientific professional editions of Ukraine, which can be published results of dissertations for the degree of doctor and candidate (PhD).

Order of Ministry of Education and Science of Ukraine № 886 of July 02, 2020 (economic sciences).

Order of Ministry of Education and Science of Ukraine № 1188 on September 24, 2020 (legal sciences).

Order of Audit Chamber of Ukraine № 353/10 on December 21, 2017 (accounting and audit).

Registration Certificate – KV № 21620-11520PR on October 12, 2015.

Journal is awarded the international identification number ISSN 2409-1944 and included in the international Scientometrics base Index Copernicus.

Journal's DOI: 10.37634/efp.

Founders:

Audit firm "Analytik" jointly with the National Academy of Internal Affairs of Ukraine

The papers must pass

selection, internal and external review

Recommended for publication and dissemination through the Internet by the Academic Council of the National Academy of Internal Affairs of Ukraine (Protocol № 17 of December 20, 2022). Full or partial reprint of the

materials of the journal is allowed only with the consent of the editorial office.

The authors are responsible for the selection and presentation of the facts. The content and authenticity of the advertisement is the responsibility of the advertiser.

Signed for print 27.12.2022

Format 60×84/8

Publication – 250 copies

Address of the editorial office: 01001, Kyiv,

Khreshchatyk str., 44

Phones: (050) 735-43-41, (096) 221-88-61

Fax: (044) 278-05-88

E-mail: efp.redaktor@gmail.com

Web: www.efp.in.ua



*The subject of
publishing*

© "Analytik", 2022
© "Economics. Finances. Law",
2022

Typography: LLC "International Business
Center"

Головний редактор

Левченко Валентина Петрівна, д.е.н., член Ради нагляду за аудиторською діяльністю Органу суспільного нагляду за аудиторською діяльністю, директор ВПГО «Спілка аудиторів України» (Україна)

Шеф-редактор

Головач Володимир Володимирович, к.ю.н., голова правління ПрАТ «Аудиторська фірма "Аналітик»»; Заслужений юрист України (Україна)

Заступник головного редактора

Головач Тетяна Анатоліївна, д.е.н., професор, аудитор, заступник директора з наукової роботи Інституту аудиту (Україна)

Члени редакційної колегії з економічних наук:

Бойко Антон Олександрович, к.е.н., доцент кафедри економічної кібернетики, Сумський державний університет (Україна)

Величко Олена Георгіївна, к.е.н., доцент кафедри міжнародних фінансів, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Україна)

Герасимович Анатолій Михайлович, д.е.н., професор, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Україна)

Криштопа Ірина Ігорівна, д.е.н., професор, професор кафедри обліку і оподаткування, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Україна)

Манцевич Юрій Миколайович, д.е.н., доцент, вчений секретар, Державне підприємство «Науково-дослідний і проектний інститут містобудування» (Україна)

Полякова Євгенія Сергіївна, к.е.н., доцент кафедри фінансів та банківської справи, проректор з науково-педагогічної роботи (навчальний процес). Вищий навчальний заклад «Міжнародний технологічний університет «Миколаївська політехніка» (Україна)

Потишняк Олена Миколаївна, д.е.н., професор, професор кафедри організації виробництва, бізнесу та менеджменту, Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка (Україна)

Сіскос Евангелос, д.е.н., професор, Університет Західної Македонії (Греція)

Ткаченко Сергій Анатолійович, д.е.н., професор, ректор, Вищий навчальний заклад "Міжнародний технологічний університет «Миколаївська політехніка»"; академік Академії економічних наук України (Україна)

Тринчук Віктор Вікторович, к.е.н., доцент, професор кафедри фінансових ринків, Університет державної фіскальної служби України (Україна)

Чижевська Людмила Віталіївна, д.е.н., професор, професор кафедри інформаційних систем в управлінні та обліку, Державний університет «Житомирська політехніка» (Україна)

Члени редакційної колегії з правових наук:

Балгімбекова Гульнара, к.ю.н., зав. кафедри конституційного та міжнародного права, Карагандинський державний університет імені Е.А. Букетова (Казхстан)

Бригінець Олександр Олексійович, д.ю.н., професор, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова; член Союзу юристів України (Україна)

Василинчук Віктор Іванович, д.ю.н., професор, професор кафедри оперативного-розшукової діяльності, Національна академія внутрішніх справ, Заслужений юрист України, полковник поліції (Україна)

Константинов Сергій Федорович, д.ю.н., професор, зав. кафедри адміністративної діяльності, Національна академія внутрішніх справ (Україна)

Озерський Ігор Володимирович, д.ю.н., професор, професор кафедри цивільного та кримінального права і процесу, Чорноморський національний університет імені Петра Могили; академік Національної академії наук вищої освіти України (Україна)

Скоржевська-Амберг Малгожата, доктор філософії, адвокат, кафедра теорії, філософії та історії права, юридичний коледж, Університет Козмінського (Польща)

Фрицький Юрій Олегович, д.ю.н., професор, професор кафедри конституційного, адміністративного права та соціально-гуманітарних дисциплін, Інститут права та суспільних відносин Університету "Україна"; Заслужений юрист України. Член Центральної виборчої комісії (Україна)

Яровий Анатолій Олександрович, к.ю.н., доцент, професор кафедри права публічного адміністрування, Маріупольський державний університет; суддя у відставці (Україна)

Відповідальний редактор: Поповецька-Демченко Леся Петрівна (Україна)

Випусковий редактор: Туманян Анна Оганесівна (Україна)

Editors-in-chief

Valentyna P. Levchenko, Doctor of Economics, member of the Supervisory Board for audit activity of the Authority public oversight for audit activity, Director of the All-Ukrainian Professional Non-Governmental Organization "Union of Auditors of Ukraine" (Ukraine)

Volodymyr V. Holovach, PhD in Legal Sciences, Head of the Board of the Audit Firm "Analityk"; Honored Lawyer of Ukraine (Ukraine)

Deputy Editor-in-Chief

Tetiana A. Holovach, Doctor of Economics, Professor, auditor, deputy director for scientific work of the Institute of Audit (Ukraine)

Members of the editorial board of Economic Sciences:

Anton O. Boiko, PhD in Economics, Associate Professor of Economic Cybernetics department, Sumy State University (Ukraine)

Olena H. Velychko, PhD in Economics, Associate Professor of International Finances department, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Ukraine)

Anatolii M. Herasymovych, Doctor of Economics, Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Ukraine)

Iryna I. Krystopa, Doctor of Economics, Professor, Professor of Accounting and Taxation department, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Ukraine)

Yurii M. Mantsevych, Doctor of Economics, Associate Professor, Scientific Secretary, State Enterprise "Research and Design Institute of Urban Development" (Ukraine)

Yevheniia S. Poliukova, PhD in Economics, Associate Professor of Finances and Banking department, vice-rector for scientific and pedagogical work, Higher Educational Institution «International Technology University "Mykolaiv Polytechnic"» (Ukraine)

Olena M. Potyshniak, Doctor of Economics, Professor, Professor of the Organization of Production, Business and Management department, Kharkiv Petro Vasylenko National Technical University of Agriculture (Ukraine)

Evangelos Siskos, Doctor of Economics, Professor, University of Western Macedonia (Greece)

Serhii A. Tkachenko, Doctor of Economics, Professor, Rector, Higher Educational Institution «International Technology University "Mykolaiv Polytechnic"»; academician of Academy of Economic Sciences of Ukraine (Ukraine)

Viktor V. Trynchuk, PhD in Economics, Associate Professor, Professor of Financial Markets department, University of the State Fiscal Service of Ukraine (Ukraine)

Liudmyla V. Chyzhevska, Doctor of Economics, Professor, Professor of Information Systems in Management and Accounting department, State University "Zhytomyr Polytechnic" (Ukraine)

Members of the editorial board of Legal Sciences:

Gulnara Balgimbekova, PhD in Legal Sciences, Head of the constitutional and international law department, Karagandy State University named after E.A. Buketov (Kazakhstan)

Oleksandr O. Bryhinets, Doctor of Legal Sciences, Professor, Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law; member of the Union of Lawyers of Ukraine (Ukraine)

Viktor I. Vasylynchuk, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Operational and Investigating department, National Academy of Internal Affairs; Honored Lawyer of Ukraine, colonel of the Police (Ukraine)

Serhii F. Konstantinov, Doctor of Legal Sciences, Professor, Head of the Administrative Activity department, National Academy of Internal Affairs (Ukraine)

Ihor V. Ozerskyi, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Civil and Criminal Law and Process department, Petro Mohyla Black Sea National University; academician of the National Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine (Ukraine)

Malgorzata Skorzevska-Amberg, PhD, DSc, Theory, Philosophy and History of Law department, College of Law, Kozminski University (Poland)

Yurii O. Frytskyi, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Constitutional, Administrative Law and Social and Humanitarian disciplines department, Law and Public Relations Institute of the "Ukraine" University; Honored Lawyer of Ukraine, member of the Central Election Commission (Ukraine)

Anatolii O. Yarovyii, PhD in Legal Sciences, Professor of Law and Public Administration department, Mariupol State University; retired judge (Ukraine)

Managing editor: Lesia P. Popovetska-Demchenko (Ukraine)

Issue Editor: Anna O. Tumanian (Ukraine)

ЗМІСТ

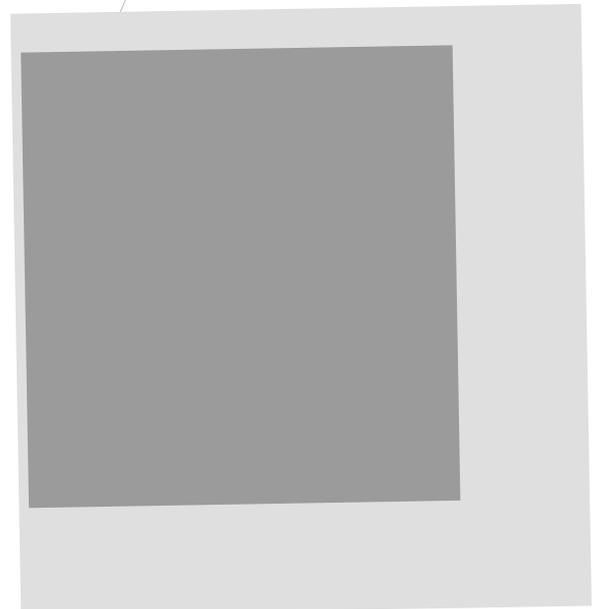
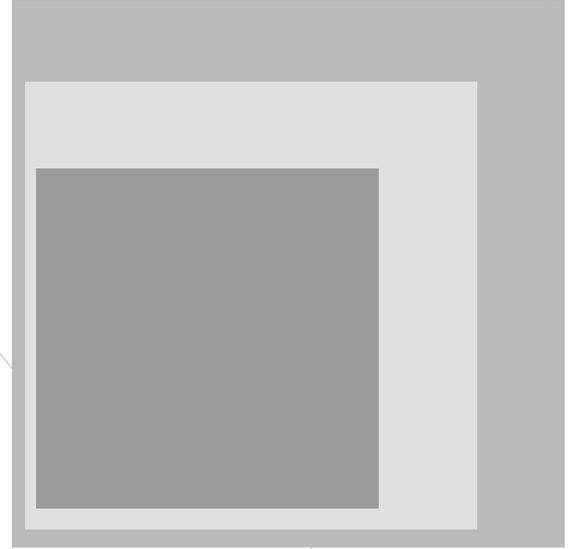
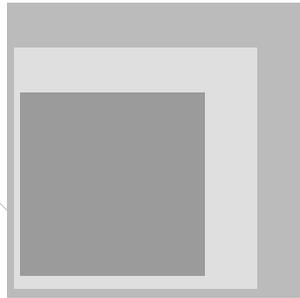
ГОЛОВАЧ В., ГОЛОВАЧ Т., ТУМАНЯН А. Методичні рекомендації з ідентифікації та оцінювання ризиків шахрайства аудитором	6
HOLOVACH V., HOLOVACH T., TUMANIAN A. Methodological recommendations for the identification and assessment of fraud's risks by an auditor (<i>англомовна версія</i>)	23
ГОЛОВАЧ В., ГОЛОВАЧ Т. Професійне судження та думка аудитора. Їх регламентація законодавством і Міжнародними стандартами аудиту	34
ГОЛОВАЧ В., ГОЛОВАЧ Т. Концептуальна основа професійного судження аудитора – професійний скептицизм	40

CONTENTS

V. HOLOVACH, T. HOLOVACH, A. TUMANIAN. Methodological recommendations for the identification and assessment of fraud's risks by an auditor (<i>Ukrainian version</i>)	6
V. HOLOVACH, T. HOLOVACH, A. TUMANIAN. Methodological recommendations for the identification and assessment of fraud's risks by an auditor	23
V. HOLOVACH, T. HOLOVACH. Auditor's professional judgment and opinion. Their regulation by legislation and international standards on auditing	34
V. HOLOVACH, T. HOLOVACH. Conceptual basis of an auditor's professional judgment – professional skepticism	40

АУДИТОРСЬКА ФІРМА «АНАЛІТИК»

*МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ
З ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА
ОЦІНЮВАННЯ РИЗИКІВ
ШАХРАЙСТВА АУДИТОРОМ*



DOI: <https://doi.org/10.37634/efp.2022.1sp.1>
УДК 657.6

Володимир ГОЛОВАЧ

к.ю.н., заслужений юрист України, Аудиторська фірма "Аналітик", сертифікований аудитор, Інститут аудиту
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3669-9071>

Тетяна ГОЛОВАЧ

д.е.н., професор, аудитор, Аудиторська фірма "Аналітик", заступник директора з наукової роботи Інституту аудиту
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-1508>

Анна ТУМАНЯН

адвокат, аудитор, Аудиторська фірма "Аналітик", Інститут аудиту
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1062-4167>
e-mail: ao.tumanian@gmail.com

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ОЦІНЮВАННЯ РИЗИКІВ ШАХРАЙСТВА АУДИТОРОМ

Методичні рекомендації з ідентифікації та оцінювання ризиків шахрайства аудитором присвячено аналізу певних знань і навичок аудитора стосовно вміння виявляти шахрайство в межах проведення аудиту незалежно від позитивної характеристики управлінського персоналу. Чинники ризиків шахрайства набувають реальних детермінантів неправомірної поведінки не самі собою, а в результаті їх оцінювання конкретними суб'єктами з числа управлінського персоналу. Отже, для аудитора необхідним є вміння правильно оцінити реагування управлінського персоналу на чинники ризику шахрайства. З цієї метою в методичних рекомендаціях розглянуто дев'ять важливих питань, які виступають передумовою такого оцінювання. Аудитор, спираючись на такі знання, може висловлювати гіпотетичне судження на основі професійного скептицизму стосовно наявності шахрайства у вигляді версії. Отже, логічним є подальше викладення порядку дій аудитора з виявлення шахрайства. Варто зауважити, що в методичних рекомендаціях наведено порядок, який розділено на етапи умовно, оскільки виконання аудиторських процедур взаємопов'язане і може здійснюватися на різних етапах.

Ключові слова: поведінка управлінського персоналу, професійний скептицизм, професійне судження аудитора, аудит, шахрайство, правова оцінка, викривлення фінансової звітності

Відповідно до Міжнародних стандартів аудиту (МСА), а саме п. 15 МСА 200 [1, 2] і п. 12 МСА 240 [1, 3] аудитор повинен зберігати професійний скептицизм протягом всього аудиту, визнаючи можливість шахрайства незалежно від позитивної характеристики управлінського персоналу [4].

Згідно з п. 11 МСА 240 шахрайство полягає у навмисній дії управлінського персоналу із застосуванням омани для отримання неправомірної вигоди. В ньому наведено основні юридичні кваліфікуючі ознаки шахрайства, з позиції яких аудитор повинен оцінювати викривлення фінансової звітності, і тим самим з'ясувати, якою мірою вони є навмисними і містять оману для отримання неправомірної вигоди. *В результаті отримання інформації з відсутності шахрайства в аудитора є підстави для висновку про наявність помилки.*

Аудитор несе відповідальність за виявлення шахрайства виключно в межах проведення аудиту. Він не виконує спеціального завдання стосовно розслідування фактів шахрайства в діяльності суб'єктів господарювання.

Аудитор зобов'язаний належно не тільки реагувати на ознаки шахрайства у вигляді викривлень фінансової звітності, а також здійснювати аудиторські процедури з їх виявлення.

Відповідно до МСА 315 [1, 5] аудитор з метою виявлення ознак шахрайства в установленому порядку досліджує *бізнес-ризик* на наявність в них чинників ризику шахрайства. За результатами такого оцінювання аудитор висловлює судження у формі професійного скептицизму [4], яке містить в собі припущення про можливе викривлення фінансової звітності управлінським персоналом.

За своїм змістом ризики шахрайства включають події або умови, які свідчать про мотив або тиск стосовно скоєння шахрайства, а також можливість скоїти шахрайство. Подібно іншим ризикам вони мають ймовірнісний характер і вказують лише на наявність сприятливих умов для шахрайства та ставлення до них управлінського персоналу. Воно може бути нейтральним, позитивним або мати форму протидії у вигляді розроблення і запровадження відповідних профілактичних заходів в системі внутрішнього контролю та вдосконалення господарської діяльності.

У кінцевому підсумку чинники ризиків шахрайства набувають реальних детермінантів неправомірної поведінки не самі собою, а в результаті їх оцінювання конкретними суб'єктами з числа управлінського персоналу. *Тому оцінювання аудитором реагування управлінського персоналу на чинники ризику шахрайства повинно займати провідне місце у процесі проведення аудиту на основі ризик-орієнтованого підходу (РОП).* Обов'язковою передумовою такого оцінювання є наявність знань з таких питань.

1. Концептуальні положення МСА та стандартів бухгалтерського обліку

Передусім опанування аудитором викладеного в МСА біхевіористичного підходу до аналізу соціально-психологічних аспектів мотивів поведінки суб'єктів облікового процесу і аудиту. Така методика орієнтує аудитора на необхідність досягнення цілей аудиту стосовно підвищення довіри та надання впевненості користувачам фінансової звітності в її достовірності, повноті та відповідності законодавству в умовах ризику викривлення внаслідок шахрайства.

Наявність такого ризику, зі свого боку, обумовлює

РОП до комплексного соціально-психологічного розуміння аудитором економічної поведінки суб'єктів господарювання та їхнього середовища.

Слід також зазначити, що окремо взяті поняття підвищення довіри та надання впевненості користувачам фінансової звітності мають відповідний психологічний зміст. В них наголошують на тому, яке психологічне ставлення у користувачів фінансової звітності повинно бути до результатів аудиту.

Стосовно *біхевіоризму*, – він у широкому сенсі вивчає поведінку людини і способи впливу на неї. Більш детально зазначений напрям пізнання поведінки суб'єктів господарювання досліджується в *економічній психології*.

Професійне судження аудитора з надання впевненості користувачам фінансової звітності сповна *повинно враховувати біхевіористичний підхід на всіх етапах аудиту*. Переважно це стосується дослідження соціально-психологічних аспектів прийняття рішень конкретними суб'єктами управлінського персоналу стосовно *бізнес-ризиків*, особливо тих, що містять чинники ризику шахрайства. Ідентифікацію та оцінювання чинників ризику шахрайства необхідно здійснювати через розуміння суб'єктів господарювання та їх середовища з позиції мотивів або тиску вчинити шахрайство, наявності можливостей його скоїти, а також ставлення та логічного виправдання неправомірної поведінки.

2. Соціально-психологічний механізм прийняття рішень управлінським персоналом

Згідно з МСА 315 аудитор повинен ідентифікувати та оцінювати чинники ризиків шахрайства через розуміння суб'єктів господарювання та їх середовища. *Суб'єкти господарювання – це конкретні фізичні особи, які уповноважені приймати рішення з фінансової звітності залежно від обставин зовнішнього середовища та особистих якостей характеру і ціннісних орієнтацій*.

Особливості прийняття управлінських рішень в різних галузях економіки визначаються об'єктивними і суб'єктивними обставинами. До об'єктивних обставин відноситься специфіка діяльності підприємства, яка залежить від технологічного процесу, що регламентується відповідними нормативними актами. Суб'єктивні обставини значно пов'язані з конкретними особистостями, їх стилем управління: авторитарним, демократичним або ліберальним.

У п. А106 МСА 315 передбачено, що для розуміння аудитором середовища контролю є доречним вивчення філософії та стилю роботи управлінського персоналу.

Авторитарний стиль управління характеризується прийняттям рішення однією особою або єдиним центром. За демократичного стилю прийняття управлінських рішень погоджується з низкою структурних підрозділів та іншими зацікавленими особами, зокрема Наглядовою радою, органом внутрішнього контролю тощо. Ліберальний стиль управління має значно хаотичний характер і прийняття управлінських рішень з невідомими наслідками. Все залежить від того, хто і як зможе перекопати керівництво суб'єкта господарювання.

У кінцевому підсумку прийняття рішень управлінським персоналом є результатом взаємодії особистості й оточуючого середовища. Основними чинниками в оточуючому середовищі, які впливають на прийняття рішень управлінським персоналом, є *бізнес-ризик*.

Вони становлять основне джерело прийняття рішень управлінським персоналом стосовно викривлення фінансової звітності. Як зазначено у п. А61 МСА 315, розуміння *бізнес-ризиків*, на які наражається суб'єкт господарювання, збільшує ймовірність ідентифікації ризиків суттєвого викривлення, оскільки більшість *бізнес-ризиків* зрештою матимуть фінансові наслідки, а отже, вплив на фінансову звітність. Однак необхідно зазначити, що аудитор не несе відповідальності за ідентифікацію або оцінювання всіх *бізнес-ризиків*, оскільки не всі *бізнес-ризик* призводять до виникнення ризиків суттєвого викривлення.

3. Ризик-орієнтований підхід в аудиторській діяльності

Як зазначено вище, РОП в аудиторській діяльності є обов'язковою передумовою оцінювання аудитором реагування управлінського персоналу на чинники ризику шахрайства.

Характерно, що РОП в аудиторській діяльності з'явився не одразу, а на певному історичному етапі його розвитку. Спочатку наприкінці XVIII ст. був рахунковий аудит, завданням якого було підтвердження максимального числа бухгалтерських операцій. У подальшому з'явився тестовий аудит, мета якого полягала у виконанні тестів стану внутрішнього контролю та аналізу найбільш вагомих операцій. На зміну рахунковому і тестовому аудиту прийшов РОП до вивчення ризиків у діяльності господарюючого суб'єкта та оцінювання ризику в аудиторській діяльності.

Слід зауважити, що історичний розвиток аудиту мав закономірний характер. На кожному етапі відбувалося вдосконалення попередніх досягнень шляхом підвищення ефективності аудиторських процедур. *Відповідно РОП не ігнорує рахункові й тестові процедури перевірки фінансової звітності, а зосереджує їх виконання на конкретних ризиках у діяльності господарюючого суб'єкта за умови визначення ризику у процесі аудиту*.

У зв'язку з цим виникає питання, що таке ризик у господарській і аудиторській діяльності, і як він впливає на здійснення аудиту.

Зазвичай *поняття ризику* пов'язують з *невизначеністю стосовно настання негативних наслідків*. Саме невизначеність характеризується значним числом параметрів, які передбачити і виміряти тільки умовно. У публікаціях з ризик-менеджменту властивості ризику розглядають в декількох аспектах: ймовірність настання, причинно-наслідкові зв'язки, сила впливу, спроможність управління.

Діяльність будь-якого сучасного підприємства здійснюється в умовах ризику і на власний ризик. Такі ознаки підприємницької діяльності наведено у ст. 42 Господарського кодексу України [6]. Державні і комунальні, зокрема некомерційні, підприємства функціонують у ринкових умовах. Їхня господарська діяльність також пов'язана з ризиками.

Для забезпечення ефективної діяльності у конкурентному ринковому середовищі підприємству необхідно приймати обґрунтовані ризикові рішення у поєднанні з належним управлінням проблемними і суперечливими процесами. Тому ризик-менеджмент становить обов'язковий вид діяльності підприємств, який певною мірою поширюється і на сферу фінансів.

Порядок організації ризик-менеджменту на підприємстві визначено міжнародними стандартами, зокрема ISO 31000-2000 «Ризик-менеджмент. Принципи та рекомендації» [7], а також вітчизняними нормативними актами, та внутрішніми нормативними документами підприємства. Серед них необхідно звернути увагу на звіт про управління та антикорупційні програми. На окремих підприємствах розробляються спеціальні програми з ризик-менеджменту. *Аналіз аудитором виконання таких програм дає змогу оцінити стан внутрішнього контролю на підприємстві.* Порядок ідентифікації та оцінювання *бізнес-ризиків* в діяльності господарюючих суб'єктів визначено у МСА 315. В цьому стандарті зазначено, що *бізнес-ризик* за своїм змістом є ширшим, ніж *ризик суттєвого викривлення фінансової звітності*, хоча й включає останній.

Наведений підхід орієнтує аудитора на необхідність оцінювання *бізнес-ризиків* з позиції професійного скептицизму. Він полягає в тому, що аудитор у своєму професійному судженні стосовно *бізнес-ризиків* повинен досліджувати наявність в них можливостей викривлення фінансової звітності незалежно від позитивної оцінки управлінського персоналу [4]. А саму поведінку управлінського персоналу стосовно *бізнес-ризиків* оцінювати на основі «трикутника шахрайства», який наведено в МСА 240. Так, визначають, якою мірою *бізнес-ризик* чинять тиск і створюють мотиви шахрайства, чи є в оточуючому середовищі можливості для шахрайства, яке ставлення та логічне виправдання недоліків в господарській діяльності з боку управлінського персоналу.

Орієнтир аудитора і зосередження його уваги на *бізнес-ризиках* суб'єкта господарювання обумовлює необхідність врахування власних ризиків стосовно ідентифікації та оцінювання викривлень фінансової звітності.

Зміст аудиторського ризику розглядається в п. 13 МСА 200. У параграфі зазначено, що *аудиторський ризик* – це ризик того, що аудитор висловить невідповідну думку в разі, якщо фінансова звітність суттєво викривлена. За своїм змістом аудиторський ризик є функцією ризику суттєвого викривлення та ризику невиявлення.

Ризик суттєвого викривлення – це ризик того, що фінансова звітність, яка не перевірялась аудитором у процесі аудиту, містить суттєві викривлення. Він складається з двох компонентів на рівні тверджень:

- властивий (невід'ємний) ризик – вразливість твердження стосовно класу операцій, залишку рахунку або розкриття інформації або в сукупності з іншими викривленнями перед тим, як брати до уваги будь-які відповідні заходи контролю;

- ризик контролю – ризик того, що викривлення, яке може трапитися у твердженні стосовно класу операцій окремо або в сукупності з іншими викривленнями, не буде своєчасно попереджено або виявлено та виправлено системою внутрішнього контролю суб'єкта господарювання.

Ризик невиявлення – це ризик того, що процедури, виконані аудитором для зменшення аудиторського ризику до прийнятно низького рівня, не дадуть змоги виявити наявного викривлення; це результат властивих обмежень аудиту. Згідно з п. А55 МСА 200 потенційний

вплив властивих обмежень є особливо значущим у разі викривлення внаслідок шахрайства.

Відповідно до МСА 320 [8] «Суттєвість під час планування та проведення аудиту» у процесі проведення аудиторської перевірки *аудитор повинен оцінювати суттєвість у взаємозв'язку з аудиторським ризиком.* Інформація є суттєвою, якщо її пропущення або неправильне відображення *можуть вплинути на економічні рішення користувачів, прийняті на основі фінансових звітів.*

Згідно з МСА 320 визначаються такі рівні суттєвості:

- на рівні фінансової звітності;
- суттєвість для виконання аудиторських процедур (суттєвість виконання).

Суттєвість на рівні фінансової звітності на практиці визначається, зазвичай у відсотках до базового показника. Для статей балансу базовим показником прийнято вважати суму активів, для статей звіту про фінансові результати – суму чистого доходу або чистого прибутку.

Визначення суттєвості ґрунтується на судженні аудитора. Водночас можливо керуватися Листом Міністерства фінансів України від 29.07.2003 р. № 04230-04108 «Щодо суттєвості у бухгалтерському обліку і звітності» [9].

Приклад визначення суттєвості на рівні фінансової звітності надано у табл. 1.

Таблиця 1 – Приклад визначення суттєвості на рівні фінансової звітності

Можливі значення базового показника, тис. грн	Рівень (межа, границя) суттєвості, %
0 – 100	7
100-500	6
500-5 000	5
5 000-10 000	4
10 000-50 000	3
50 000-100 000	2
> 100 000	1

Суттєвість для виконання аудиторських процедур (суттєвість виконання) визначається також за судженням аудитора. Вимоги до суттєвості виконання, що встановлено МСА, є такі:

- суттєвість виконання має бути меншою за суттєвість на рівні фінансової звітності;
- суттєвість виконання повинна бути такою, щоб знизити до прийнятно низького рівня ймовірність того, що сукупність не виправлених та не виявлених викривлень перевищать розмір суттєвості для фінансової звітності загалом (п. 9 МСА 320).

Суттєвість виконання є багаторівневою і встановлюється відносно конкретних залишків рахунків, класів операцій, розкриття інформації, доповнюється протягом усього планування і проведення аудиту.

На першому рівні визначаються ті статті балансу, звіту про фінансові результати, звіту про рух грошових коштів та пов'язані розкриття інформації, які відбираються аудитором для виконання аудиторських процедур. На такому рівні можливо визначити суттєвість виконання у розмірі 2-3 % від базового показника або половина

суттєвості фінансової звітності (як приклад). Водночас необхідно керуватися таким правилом: чим вище ризик, тим менший поріг суттєвості виконання.

$$AP = BP \times PK \times PH, \quad (1)$$

де AP – аудиторський ризик; BP – властивий ризик; PK – ризик контролю; PH – ризик невиявлення.

$$PCB = BP \times PK. \quad (2)$$

де PCB – ризик суттєвого викривлення.

Чим більший аудиторський ризик, тим менше має бути ризик невиявлення. Зменшення ризику невиявлення, зі свого боку, відбувається за рахунок зменшення порогу суттєвості виконання.

Отже, аудиторський ризик обернено пропорційний порогу суттєвості.

Після визначення суттєвих елементів фінансової інформації на першому рівні потрібно зробити їхню розшифровку в синтетичному та аналітичному обліку, а також виокремити в їхніх межах суттєві залишки на рахунках, класи операцій, які й стануть базою для перевірки. Наприклад, чистий дохід водоканалу розбивається на групи: дохід від водопостачання населення, юридичних осіб, дохід від надання послуг з повірки лічильників. Суттєвими елементами визначено дохід від водопостачання населення та юридичних осіб.

Відбір аудитором суттєвих залишків на рахунках, класів операцій та розкриттів не може зводитися виключно до їх питомої ваги. Елементи фінансової звітності можуть визначатися суттєвими виходячи з такого:

- мають значну питому вагу;
- рахунки або операції, що мають високий рівень ризику: підтвердження відповідних активів крадіжкам, рахунки, операції на яких традиційно потребують суттєвих виправлень або інші обставини;
- інформація про них є важливою для прийняття економічних рішень користувачів фінансової звітності.

Наприклад, доходи від оренди комунального підприємства можуть мати незначну питому вагу, проте є важливими для основного користувача фінансової звітності – місцевої ради, до бюджету якої сплачується відсоток за оренду.

Після визначення суттєвих елементів фінансової звітності необхідно визначити їхню питому вагу у фінансовій звітності. Аудиторській фірмі доречно встановити загальний орієнтир, що питома вага відібраних для перевірки залишків на рахунках, класів операцій має бути не менше певного відсотка від базового показника. Наприклад, сума відібраного в межах собі вартості має бути не менше ніж 50 % від статті «собі вартість» та не менше 70 % від суми всіх витрат.

Визначення суттєвості розкриття інформації вимагає окремого підходу. Для цього можуть застосовуватися контрольні переліки для розкриття інформації відповідно до Положень (стандартів) бухгалтерського обліку (ПСБО) [10] або Міжнародних стандартів фінансової звітності (МСФЗ) [11]. Суттєвість розкриттів інформації визначається за судженням аудитора, якщо розкриття інформації може вплинути на економічні рішення користувачів фінансової звітності. У цьому разі враховуються:

- характер інформації;

- основні користувачі фінансової звітності;
- характер суб'єкта.

Наприклад, якщо клієнт – комунальне підприємство, інформація про засновника та бенефіціарного власника не є суттєвою, оскільки міститься у відкритому доступі.

Відповідно до п. А2 МСА 320, під час розгляду того, чи можуть викривлення в якісних розкриттях бути суттєвими, аудитор може ідентифікувати такі релевантні чинники, як:

- обставини суб'єкта господарювання протягом періоду (наприклад, суб'єкт господарювання міг протягом періоду пройти через важливе злиття компаній);
- застосовна концептуальна основа фінансового звітування, включаючи зміни в ній (наприклад, новий стандарт фінансового звітування може вимагати нових якісних розкриттів, які будуть важливими для суб'єкта господарювання);
- якісні розкриття, що є важливими для користувачів фінансової звітності внаслідок характеру суб'єкта господарювання (наприклад, розкриття стосовно ризику ліквідності можуть бути важливими для користувачів фінансової звітності фінансової організації).

Визначення суттєвих залишків на рахунках, класів операцій і розкриттів, а також аудиторського ризику стосовно кожного з них, є базою для підходу до планування подальших аудиторських процедур.

Для планування аудиторських процедур застосовуємо формулу (1), яка визначає, що чим більше ризик суттєвого викривлення, тим менше має бути ризик не виявлення – тобто чим більше ризик викривлення, тим «жорсткіші» повинні бути аудиторські процедури.

Зі свого боку, ризик суттєвого викривлення складається з властивого ризику та ризику контролю. Тому є доречним для кожного зі суттєвих залишків на рахунках, класів операцій і розкриттів, балансу присвоювати ступінь ризику суттєвого викривлення – властивого ризику та ризику контролю. Якщо ризик викривлення статті або класу операцій низький, а також низький ризик контролю, можливо обрати підхід з тестами контролю та аналітичними процедурами, або ж детальними тестом невеликої вибірки. Якщо ризик суттєвого викривлення високий, доцільним буде застосування суцільної вибірки у детальному тесті, а також додаткове проведення аналітичних процедур за судженням аудитора.

Виявлені в результаті РОП викривлення фінансової звітності підлягають аналізу на основі знання правової кваліфікації шахрайства у чинному законодавстві та його кримінологічні характеристики і способи вчинення.

4. Правова кваліфікація шахрайства у чинному законодавстві

Коротке юридичне визначення шахрайства містить п. 11 МСА 240. Зазначається, що шахрайство – це навмисна дія управлінського персоналу із застосуванням омани для отримання незаконної вигоди. Наведене юридичне визначення шахрайства містить основні кваліфікуючі ознаки моделі неправомірної поведінки управлінського персоналу. Вони дають змогу визначити, які саме викривлення фінансової звітності належить відносити до категорії шахрайства та відрізнити неправомірну поведінку від правомірної.

Більш детально кваліфікуючі ознаки шахрайства

розглядаються у кримінальному законодавстві. Вони становлять основу кримінологічної характеристики шахрайства.

5. Кримінологічна характеристика шахрайства

Основні ознаки кримінологічної характеристики шахрайства наведено в п. 11 МСА 240. Вона включає оцінювання поведінки управлінського персоналу з позиції мотиву або тиску вчинити шахрайство, можливостей його скоїти, а також ставлення чи логічне виправдання неправомірних вчинків. За її допомогою можливо з'ясувати взаємозв'язок бізнес-ризиків з чинниками ризику шахрайства, якщо *розглядати суб'єкт господарювання не формально в якості юридичної особи, а в аспекті конкретних суб'єктів з числа управлінського персоналу з позиції їх відношення до своїх службових обов'язків та фінансової звітності*. Тим самим можливо отримати відповідь на питання:

– якою мірою бізнес-ризиків спроможні чинити тиск на управлінський персонал і бути мотивами шахрайства?

– чи є в оточуючому середовищі можливості для скоєння шахрайства?

– яке ставлення та логічне виправдання недоліків в господарській діяльності з боку управлінського персоналу?

Належне дотримання принципу професійного скептицизму [4] орієнтує аудитора на необхідність оцінювання поведінки управлінського персоналу з позиції кримінологічної характеристики шахрайства на всіх етапах проведення аудиту. Згідно з МСА 300 [1, 12] аудитор повинен ідентифікувати й оцінити значні чинники, що передують завданню. Зокрема, попередньо виявити ділянки з високим ризиком суттєвого викривлення та з'ясувати вплив оціненого ризику суттєвого викривлення фінансової звітності загалом на керівництво, нагляд і перевірку.

Більш змістовну характеристику ризиків суттєвого викривлення фінансової звітності можливо отримати шляхом з'ясування механізму детермінації неправомірної поведінки управлінського персоналу.

6. Механізм детермінації неправомірної поведінки

Знання механізму детермінації неправомірної поведінки також являє собою важливу передумову оцінювання аудитором реагування управлінського персоналу на чинники ризику шахрайства. Взагалі детермінація означає процес причинного обумовлення, що пояснює, як виникло певне явище та ступінь його стійкості.

У кримінології стосовно детермінації неправомірної поведінки вживають терміни «причини та умови» або «обставини». У МСА механізм детермінації шахрайства розглядається в аспекті чинників ризику шахрайства. Зокрема, в п. 11 МСА 240 до чинників ризику шахрайства зараховують події чи умови, які свідчать про мотив або тиск стосовно скоєння шахрайства, або надають можливість скоїти шахрайство. Сам механізм детермінації шахрайства в Додатку 1 МСА 240 пропонують аналізувати на основі «трикутника шахрайства», який включає мотив або тиск скоїти шахрайство, можливості його вчинення, ставлення і логічне виправдання неправомірного вчинку.

Підходи до дослідження механізму детермінації неправомірної поведінки у кримінології і МСА збігаються. До того ж т.зв. «трикутник шахрайства», що наведено в МСА 240, свого часу розроблено американ-

ським кримінологом Д. Крессі.

Вітчизняні і зарубіжні кримінологи сходяться на тому, що механізм детермінації неправомірної поведінки належить вивчати як результат взаємодії особистості з оточуючим середовищем. Саме в такому аспекті розглядається кримінологічна характеристика шахрайства у п. А1 МСА 240. Зазначено, що джерело мотиву або тиску шахрайства знаходиться поза межами чи в межах оточуючого середовища суб'єкта господарювання. Звертається увага, що сам суб'єкт господарювання може за своїми антисоціальними установками бути схильним до шахрайства. Наприклад, досягати нереального показника доходів під тиском настання негативних наслідків отримання догани чи позбавлення премії. Водночас цілеспрямоване привласнення активів можуть здійснювати особи, що мають стійкі кримінальні наміри.

Стосовно усвідомленої можливості вчинити шахрайства в п. А1 МСА 240 зазначено, що вона може бути, якщо особа вважає, що можна нехтувати внутрішнім контролем, коли ця особа користується довірою або знає конкретні недоліки внутрішнього контролю. Зі свого боку, ставлення і логічне виправдання шахрайства пропонується оцінювати з позиції етичної системи цінностей управлінського персоналу, які дають їм змогу свідомо та навмисно вчиняти нечесні дії. Водночас наголошується, що чесні особи можуть вчинити шахрайство в середовищі достатнього тиску на них.

Більш детально механізм детермінації шахрайства розглянуто в п. А2 МСА 240. У ньому зазначено:

«Шахрайство у фінансовому звітуванні передбачає навмисне викривлення, включаючи пропуск сум або розкриття інформації у фінансовій звітності, з метою введення в оману користувачів фінансової звітності. Це може бути пов'язано зі спробами управлінського персоналу управляти доходами, щоб ввести користувачів фінансової звітності в оману, впливаючи на їхнє розуміння результатів діяльності та прибутковості суб'єкта господарювання. Таке управління доходами може походити з незначних дій або неналежного коригування припущень чи змін у судженнях управлінського персоналу. Тиск і мотиви можуть призвести до того, що ці дії поширюються настільки, що призводять до шахрайства у фінансовому звітуванні. Така ситуація може виникати, якщо через тиск з метою досягнення очікуваного обсягу збуту або бажання збільшити до максимуму компенсація, яка ґрунтується на результатах діяльності, управлінський персонал навмисно займає такі позиції, які призводять до шахрайства у фінансовому звітуванні шляхом суттєвого викривлення фінансової звітності. У деяких суб'єктів господарювання управлінський персонал може мати мотиви змінювати доходи на суттєву суму, щоб мінімізувати податки, або завищувати прибутки, щоб забезпечити банківське фінансування». Крім того, шахрайство може проявлятися у збільшенні або зменшенні доходів з мотивів збільшення суми дивідендів або їх неуплати.

З наведеного прикладу вбачається, що формування механізму детермінації шахрайства подібно таким корисливим правопорушенням відбувається у результаті відповідного процесу взаємодії управлінського персоналу з оточуючим середовищем. За будь-яких обставин домінуючу роль у цьому процесі відіграє оточуюче середовище, яке формує свідомість і мотиви вчинків. Саме середовище впливає на суб'єкта неоднозначно. В ньому одночасно знаходяться криміногенні й антикриміногенні фактори.

До криміногенних факторів належать чинники ри-

зику шахрайства у вигляді причин і умов, а також фонових явищ, спроможних чинити тиск на управлінський персонал і тим самим формувати певні мотиви. Серед фонових явищ необхідно виділити значне поширення тіньової економіки і корупції. В низці випадків вони стають причинами і умовами скоєння шахрайства. Корупціонери з числа посадовців високого рівня спеціально створюють можливості для шахрайства і втягують в нього значне число учасників.

До антикриміногенних факторів можливо зараховувати наявну систему покарань за шахрайство та його профілактику у вигляді внутрішнього і зовнішнього контролю. Сприйняття криміногенних факторів управлінським персоналом має суто індивідуальний характер і багато в чому залежить від свідомості та ціннісних орієнтацій.

Необхідно також звернути увагу на моральний і психологічний клімат в найближчому оточенні управлінського персоналу. Залежно від його змісту він може мати криміногенну або антикриміногенну спрямованість.

Вплив криміногенних і антикриміногенних факторів на особистість має суперечливий характер. З одного боку, на суб'єкта діють фактори, які схиляють його вчинити шахрайство, а з іншого – мають місце обставини, які стримують особистість від неправомірних вчинків. Натомість за наявності стійких шахрайських намірів, антикриміногенні фактори змушують управлінський персонал діяти більш обережно і всіляко маскувати викривлення фінансової звітності. Тому механізм детермінації шахрайства характеризується не абсолютною неминучістю і лінійною залежністю, а й ймовірним суперечливим змістом, який підлягає належному оцінюванню з боку аудитора.

У кожному конкретному факті шахрайства належить вбачати загальне, особливе і одичне. У цьому разі враховувати наявність загальних закономірностей шахрайства, які полягають у застосуванні управлінським персоналом омани для отримання неправомірної вигоди. Наведені загальні закономірності мають певні особливості їх прояву у конкретній галузі, а також в окремо взятому факті шахрайства.

Умовно процес формування механізму детермінації шахрайства можливо розділити на такі етапи:

- становлення психологічної і моральної готовності вчинити шахрайство;
- актуалізація неправомірних намірів та прийняття вольового рішення;
- практична реалізація неправомірних посягань.

Зазвичай аудитор має справу з практичною реалізацією неправомірних посягань управлінського персоналу у формі викривлень фінансової звітності. Їх ідентифікація та оцінювання відбувається ретроспективно на основі РОП до розуміння вчинків конкретних суб'єктів господарювання та їх середовищ. Саме шляхом аналізу вчинків суб'єктів господарювання аудитор має можливість пізнавати соціально-психологічні якості їх особистості, що знаходять своє відображення в ставленні кожного з них до результатів господарської діяльності. За уважного розгляду такої діяльності достатньо вбачається сутність того чи іншого суб'єкта з числа управлінського персоналу, їх інтереси, ціннісні орієнтації та мотиви.

В результаті наведеного підходу, керуючись прин-

ципом професійного скептицизму, аудитор спроможний моделювати поведінку управлінського персоналу стосовно можливих викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства. Тим самим планувати аудит і встановлювати напрями збору аудиторських доказів. У визначенні напрямів збору аудиторських доказів доцільно враховувати закономірності відображення шахрайства у фінансовій звітності та інших документах.

7. Закономірності відображення шахрайства у фінансовій звітності та інших документах

Як зазначено в п. 31 МСА 240, можливість управлінського персоналу для вчинення шахрайства унікальна через його спроможність маніпулювати бухгалтерськими записами та складати навмисно викривлену фінансову звітність, нехтуючи законами контролю.

Згідно з п. 6 МСА 240 причина полягає в тому, що шахрайство може бути пов'язане зі складними та ретельно організованими схемами розробленими для його приховування такими як підробка, навмисний пропуск запису операцій або навмисне неправильне тлумачення для аудитора.

Незалежно від приховування та маскування неправомірні вчинки управлінського персоналу підпорядковуються загальному принципу відображення. Він неминуче приводить до того, що факти шахрайства знаходять ті чи інші відображення в оточуючому середовищі, як в документах так і свідомості конкретних осіб. Переважно їх відображення у фінансовій звітності та інших документах має скритий латентний характер без наявності очевидних і достатньо інформативних зовнішніх ознак. Найменше відображаються у фінансовій звітності та інших документах суб'єктивні ознаки шахрайства у вигляді навмисних дій з отримання незаконної вигоди.

Зазвичай виявлені ознаки викривлень фінансової звітності управлінський персонал намагається пояснювати правомірними діями або помилкою. Оскільки факти шахрайства знаходять своє відображення у свідомості управлінського персоналу та інших причетних до нього осіб, аналіз змісту їх пояснення заслуговує на увагу аудитора. З таких пояснень буде вбачатися ставлення та логічне виправдання викривлень фінансової звітності, а також нехтування заходами контролю.

За будь-яких обставин професійне судження аудитора стосовно викривлення фінансової звітності повинно ґрунтуватися на аналізі та об'єктивних ознаках, в який саме спосіб вони вчинені. Отримання такої інформації дасть змогу з'ясувати мету вчинків управлінського персоналу та інші ознаки їх суб'єктивних намірів.

Незалежно від латентного характеру відображення шахрайства в бухгалтерських документах МСА вимагають від аудитора розробити та виконати повний комплекс аудиторських процедур, керуючись професійним скептицизмом. Основні з них наведено у п. 32 МСА 240.

8. Способи шахрайства

Спосіб вчинення шахрайства становить головну якісну характеристику неправомірної поведінки управлінського персоналу. Така поведінка складається з певної системи вчинків, спрямованих на підготовку, виконання і приховування шахрайства. У конкретних вчинках управлінського персоналу проявляються їх особисті

характеристики і персональне ставлення до оточуючого середовища, зокрема внутрішнього та зовнішнього контролю.

Типові способи шахрайства наведено в п.п. 2, 3 та А4 МСА 240. Аудитор також може мати додаткові знання способів шахрайства з власного досвіду та досвіду інших аудиторів.

Застосовуючи метод аналогії та стереотипів, доцільно моделювати поведінку управлінського персоналу, і тим самим висувати версії з вразливості фінансової звітності стосовно конкретних способів шахрайства та напрямів збору аудиторських доказів.

Згідно з п. 16 МСА 315 і п. 15 МСА 240 зазначено, що в обговоренні членами команди із завдання особливу увагу необхідно приділити тому, за яких обставин та на якому етапі фінансова звітність суб'єкта господарювання може бути вразливою стосовно суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, включаючи спосіб вчинення шахрайства.

9. Аудиторські процедури і методи економіко-правового аналізу

Аудиторські процедури – це система дій аудитора з отримання достовірних і прийнятних аудиторських доказів. В чому полягає надійність і прийнятність аудиторських доказів, визначено в МСА 500 [1, 13].

Згідно з п. А2 МСА 500 аудиторські процедури, спрямовані на отримання аудиторських доказів, можуть включати крім запитів ще й інспектування, спостереження, підтвердження, повторне обчислення, повторне виконання та аналітичні методи, які часто комбінуються між собою.

МСА 350 та МСА 330 [1] передбачають отримання аудиторських доказів в результаті виконання процедур оцінювання ризиків та подальших аудиторських процедур, які включають:

- тести заходів контролю;
- процедури у суті включно з тестами деталей та аналітичними процедурами у суті.

Вищенаведені аналітичні процедури можуть застосовуватися як процедури оцінювання ризиків, тести заходів контролю або процедури у суті залежні від контексту їхнього спрямування (п. 11 МСА 500).

Як зазначено у п. А7 МСА 500, аудиторські процедури може бути спрямовано на тестування бухгалтерських записів, наприклад за допомогою аналізу та перевірки, повторного виконання процедур, що застосовано у складанні й поданні фінансової звітності, а також звірки пов'язаних типів та застосування однієї й тієї самої інформації.

Сам процес тестування полягає в тому, що аудитор формує певне питання для оцінювання об'єкта дослідження й у процесі отримує ті чи інші відповіді шляхом виконання аудиторських процедур.

Варіанти тестів можуть бути різноманітними. Більш детально з цією проблематикою можливо ознайомитися у зарубіжних публікаціях (К. Робертсон, Р. Додж) [14] та публікаціях вітчизняних авторів.

Важливе значення для розроблення методів тестування має вибір елементів. Вимоги до вибору елементів для тестування наведено в п.п. А52-А54 МСА 500.

Важливе значення для оцінювання змісту викривлень фінансової звітності мають аналітичні процедури,

їх може бути застосовано для оцінювання ризиків в порядку, визначеному в МСА 315, а також у відповідь на оцінені ризики згідно з МСА 330 [1, 15].

Аналітичні процедури у суті можуть виконуватися окремо, так і разом з детальними тестами відповідно до вимог МСА 330. Порядок виконання аналітичних процедур визначено в МСА 520 [1, 16]. Їх спрямовано на оцінювання фінансової інформації. Такі оцінювання здійснюють шляхом аналізу взаємозв'язків між фінансовими і нефінансовими даними, які охоплюють необхідні вивчення ідентифікованих відхилень або взаємозв'язків, котрі не узгоджуються з іншою доречною інформацією чи значно відрізняються від очікуваних величин. Основу аналітичних процедур становить порівняння. Приклад таких порівнянь наведено в п.п. А1-А10 МСА 520.

Як зазначено в п. А3 МСА 520, для виконання аналітичних процедур можуть застосовуватися різні методи. Ці методи варіюються від виконання простих порівнянь до здійснення комплексного аналізу із застосуванням сучасних статистичних методів. У цьому відношенні варто звернути увагу на *методи економіко-правового аналізу*.

Економіко-правовий аналіз ґрунтується на загальних методах дослідження господарської діяльності стосовно її побудови, фінансової стійкості, ліквідності тощо. Водночас економіко-правовий аналіз, на відміну від звичайного економічного аналізу, ставить за мету вивчення особливого виду відхилень і не-гативних явищ у сфері господарської діяльності, серед яких провідне місце посідає *викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства*. Для виявлення ідентифікації та оцінювання таких негативних явищ економічні методи доповнюються юридичними, внаслідок чого відповідний вид аналізу набуває комплексного економіко-правового змісту.

Економіко-правовий аналіз хоча й ґрунтується на загальній методиці його здійснення, проте має свою специфіку. На відміну від економічного аналізу, *його основне завдання полягає у виявленні правопорушень, у цьому разі – шахрайства*. Зазначені правопорушення становлять специфічний об'єкт пізнання, який потребує особливих прийомів дослідження. Саме закономірності таких негативних явищ і визначають можливості застосування економіко-правового аналізу для їх виявлення.

Зокрема, шахрайські дії управлінського персоналу суттєво відрізняються від звичайної господарської діяльності. Приховування таких деструктивних явищ винними особами призводить до того, що неправомірна сутність їхніх вчинків відображається в економічних показниках не в повному обсязі, а в перекрученій та замаскованій формі.

Під час проведення економіко-правового аналізу з метою виявлення шахрайства у сфері господарської діяльності юридичні оцінки економічних процесів та показників фінансової звітності задаються від початку і виконують провідну роль протягом усього дослідження. Відправним пунктом юридичних оцінок є певні правові норми і кримінологічна характеристика шахрайства. Юридичні ознаки шахрайства і його кримінологічна характеристика становлять відповідну модель неправомірної поведінки, наявність якої належить виявити аудиторі шляхом аналітичного дослідження господарської діяльності.

Основним прийомом економіко-правового аналізу є порівняння. На його застосуванні ґрунтуються всі методи виявлення викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства.

Провідне місце серед таких методів належить методам стереотипів, сполучених порівнянь, спеціальних розрахункових показників та методам коригуючих показників.

Передумовою застосування цих методів економіко-правового аналізу є той факт, що всі економічні процеси та їхні показники, а також бухгалтерські операції й документи, що їх відображають, мають взаємозв'язок і взаємообумовленість, зокрема взаємозв'язок з оточуючим їм середовищем та нефінансовою інформацією. За належної організації господарської діяльності економічні показники і бухгалтерські документи перебувають у звичайному стані і за своїм змістом відповідають загальноприйнятим вимогам.

Метод стереотипів орієнтовано на виявлення типових змін у фінансовій звітності та господарській діяльності, зумовлених конкретними способами шахрайства. Стереотипна поведінка характеризує конкретний спосіб шахрайства і має у своїй основі аналітичний зв'язок між змінами відповідних показників, які були вразливими для відомого аудитору способу шахрайства. В результаті його знання можливо моделювати поведінку управлінського персоналу на об'єкті дослідження. Тим самим визначити вразливі аспекти фінансової звітності і напрями збору аудиторських доказів.

Метод сполучених порівнянь. Конструювання блоків сполучених пар економічних показників шляхом розрахунку динамічних рядів їх приросту за кілька звітних періодів і побудови відповідних графіків взаємопов'язаних змін динамічних рядів, або пошуку можливих сполучених показників, динаміки яких не буде за нормальних умов.

У широкому випадку як сполучені обираються пари показників, що мають взаємозалежні динаміки. Наприклад, обсяг витрат електроенергії комунального підприємства «Водоканал» на подачу води від свердловин до споживачів має розбіжності у порівнянні кварталів і за три останні роки. У другому варіанті витрати пального в окремих періодах мають завищені показники, особливо після отримання талонів з АЗС.

Метод спеціальних розрахункових показників покликано виявити певні зміни економічних показників у звичайних умовах господарської діяльності.

Спеціальні розрахункові показники визначають аналітичним шляхом, що спрямовано на виключення або зменшення впливу правопорушення на оціночний критерій господарської діяльності.

Водночас припускається, що отриманий у такий спосіб показник має характеризувати нормальну діяльність, а порівняння з ним іншого показника, зміненого правопорушенням, дає змогу встановити таку зміну.

Наприклад, розрахований у КП «Автодор» показник витрат асфальтобетонної суміші не відповідає загальному обсягу виконаних робіт.

На прикладі застосовуються два види спеціальних розрахункових показників:

- 1) показники збитків;
- 2) показники вигаданої або прихованої від обліку господарської діяльності.

Показниками збитків можуть бути наднормативні витрати електроенергії, води тощо.

Вигадана господарська діяльність полягає у списанні матеріалів і виплати коштів за роботи, які не виконувалися. Наприклад, ремонтні роботи, придбання програмного та канцелярського забезпечення.

Метод коригуючих показників застосовують для порівняння наявних у звітності або спеціально знайдених економічних показників з чинниками навколишнього середовища. В цьому методі також виділяють показники збитків і вигаданої або прихованої господарської діяльності.

Перший підхід переважно ґрунтується на характеристиці наявних зв'язків, що утворилися між результатами господарської діяльності підприємства і навколишнього середовища. Пошук нових зв'язків можливий стосовно економічних показників, які найменше фальсифікуються управлінським персоналом через те, що такі показники зовнішнього середовища перебувають за межами їх впливу.

Передумовою такого підходу є загальний принцип відображення, який обов'язково призводить до того, що будь-яке правопорушення у вигляді суттєвого викривлення фінансової звітності навіть за умови латентності під час взаємодії із зовнішнім середовищем залишає сліди відображення не тільки в господарській діяльності, а й супутніх процесах. Тому є досить актуальною вимога МСА 315 стосовно ідентифікації та оцінювання ризиків суттєвого викривлення не тільки на основі аналізу безпосередньої діяльності суб'єкта господарювання, а також в результаті вивчення його середовища. Зовнішнє середовище суб'єкта господарювання може вивчатися як шляхом звірки розрахунків, так і аналізом незвичайних і неочікуваних взаємозв'язків.

Другий підхід ґрунтується на виявленні наявних взаємозв'язків підприємства з середовищем. Його метою є виявлення вигаданої або прихованої господарської діяльності. У вивченні прихованої господарської діяльності передусім розслідуються економічні зв'язки на вході. Натомість аналіз прихованої діяльності, яка неповністю відображається в обліку, здебільшого орієнтовано на дослідження економічних зв'язків підприємства на виході.

Так, підприємство енергетики повинно було отримати належні консультаційні послуги маркетингових досліджень, ведення бухгалтерського обліку і аудиту. Насправді послуги не надано, про що свідчать факти про відсутність їхнього використання та отримання у повному обсязі.

У другому варіанті державне підприємство погасило витрати на придбання бензину і дизельного пального в обсягах, що явно перевищує його потреби.

* * *

Аудитор, спираючись на такі знання, може висловлювати гіпотетичне судження на основі професійного скептицизму з наявності шахрайства у вигляді версій. Вони підлягають перевірці шляхом отримання відповідних доказів, які їх підтверджують або спростовують.

У разі встановлення доказів, які свідчать про введення в оману користувачів фінансової звітності і незаконне збагачення, аудитор має певні підстави для висновку про наявність ознак шахрайства. Логічне вип-

равдання управлінським персоналом викривлень фінансової звітності помилкою, належить оцінювати з позиції, наскільки такі дії мали навмисний характер і корисливі мотиви.

Стосовно ідентифікованих фактів шахрайства аудитор не уповноважений надавати офіційний правовий висновок. Він зобов'язаний повідомити про виявлені викривлення фінансової звітності, обумовлені шахрайством, найвище керівництво та правоохоронні органи.

ПОРЯДОК ДІЙ АУДИТОРА

Порядок дій аудитора розділено на етапи умовно, оскільки виконання аудиторських процедур взаємопов'язано і може здійснюватися на різних етапах.

I ЕТАП. Прийняття клієнта: попереднє вивчення та оцінювання ризиків

1. Вивчення загальної інформації про клієнта: організаційно-правова форма, основні напрями діяльності, структура власності, штатна численність, розподіл обов'язків, партнерів та пов'язаних сторін, основні правові положення і регламенти, попередні перевірки, заборгованість, судові позови, фінансовий стан, до якої категорії відноситься підприємство: мале, середнє, велике; суб'єкт суспільного інтересу тощо.

Більш детально напрями вивчення клієнта з наведених питань з виявлення бізнес-ризиків в його діяльності та можливих викривлень фінансової звітності наведено в п.п. А61-А73 МСА 315.

Згідно з п. 12 МСА 315 до бізнес-ризиків пропонуються зараховувати ризики, що є наслідком значних умов, подій, обставин діяльності або бездіяльності, які можуть негативно впливати на здатність суб'єкта господарювання досягти своїх цілей та реалізувати стратегію, або встановлення невідповідних цілей і стратегії.

Подальше вивчення суб'єкта господарювання та його середовища повинно враховувати наведений вище підхід до ідентифікації та оцінювання бізнес-ризиків, а також виявлення обставин, які свідчать про можливість викривлення фінансової звітності.

2. Детальна характеристика сегментів бізнесу і потреба в спеціальних знаннях для їх аналізу.

3. Вивчення стану бухгалтерського обліку, інформаційних технологій і програмного забезпечення.

II ЕТАП. Планування: загальна стратегія та загальний план аудиту

1. Суттєві зміни в балансі та фінансовій звітності за поточний період порівняно з попереднім/-и.

2. Оцінювання тверджень для класів операцій, залишків рахунків і розкриття інформації.

3. Рівень розкриття та деталізації бухгалтерських операцій, зокрема операцій, розкриття яких містить інформацію не з головної книги, оборотно-сальдової відомості і реєстрів.

4. Виявлення незвичайних та неочікуваних взаємозв'язків, пов'язаних з рахунками доходів і витрат.

5. Можливості застосування інформаційних технологій суб'єкта господарювання для аудиту.

6. Значні події в галузі та економіці, їх вплив на суб'єкта господарювання.

7. Підготовка запитів управлінському персоналу, внутрішньому контролю та працівникам про відомі та підозрювані факти шахрайства.

8. Цілеспрямоване і тактовне спілкування з управлінським персоналом для з'ясування їх компетентності, ділової репутації та соціально-психологічної характеристики.

9. Ставлення управлінського персоналу до порядку ведення бухгалтерського обліку і аудиторської перевірки.

10. Узагальнення теоретичних знань, власного досвіду та досвіду інших фахівців стосовно способів викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства.

11. Побудова загальних версій з можливих викривлень фінансової звітності.

12. Попередній аналіз публічної фінансової звітності та облікової політики на основі висунутих версій.

13. Визначення суттєвості та аудиторського ризику, зокрема ризиків суттєвого викривлення в класах операцій, залишках рахунків та розкриттях, їх кількісних показників та якісного значення стосовно впливу на економічні рішення користувачів фінансової звітності.

14. Розроблення загальної стратегії аудиту, необхідних ресурсів для виконання завдання та конкретних напрямів перевірки сформованих версій.

III ЕТАП. Оцінювання ризиків (етап умовний, оскільки переплітається із загальною стратегією)

1. Узагальнення інформації про бізнес-ризики в діяльності суб'єкта господарювання та визначення основних напрямів їх дослідження.

2. Стан внутрішнього контролю і ризик-менеджменту: ставлення управлінського персоналу до внутрішнього контролю та підтримання його в дієвому стані.

3. З'ясування, яке значення надається найвищим керівництвом внутрішньому контролю, якою мірою його застосовують для забезпечення успішної господарської діяльності.

4. Результати оцінювання бізнес-ризиків та вжиті заходи стосовно них з боку управлінського персоналу.

5. Детальний аналіз типових ризиків шахрайства на предмет їх тотожності виявленим бізнес-ризикам.

6. Встановлення в бізнес-ризиках потенційної спроможності чинити тиск на управлінський персонал і поставати детермінантами мотивів шахрайства.

7. Виконання процедур оцінювання ризиків стосовно облікової політики та облікових оцінок. Оцінка рівня невизначеності попереднього оцінювання, пов'язаного з обліковою оцінкою. Визначення того, чи призводять, за судженням аудитора, облікові оцінки, які мають високий рівень невизначеності, до значних ризиків.

8. Аналіз видів доходів, комерційних операцій і тверджень стосовно спроможності призвести до ризиків шахрайства.

9. З'ясування, які аспекти фінансової звітності можуть бути найбільш вразливими для типових ризиків шахрайства. Складання переліку чутливих статей та класів операцій до викривлення внаслідок помилок та шахрайства.

10. Визначення, хто саме з управлінського персоналу за своїми функціональними обов'язками має безпосереднє відношення до формування найбільш вразливих показників фінансової звітності.

11. Аналіз незвичних та неочікуваних взаємозв'язків з наявних ризиків шахрайства.

IV ЕТАП. Детальний план аудиту

1. Уточнення висунутих версій та підготовка плану

аудиту для їх перевірки, що містить перелік аудиторських процедур для отримання достатніх та прийнятних доказів.

2. Обговорення окремих заходів планування з управлінським персоналом у спосіб, що дає змогу уникнути загроз їх ефективності.

3. Опрацювання з членами команди основних напрямів проведення аудиту та збору аудиторських доказів. У п. А11 МСА 240 передбачено, що у процесі обговорення з членами команди належить заслухати такі питання:

– обмін думками між членами аудиторської команди із завдання про те, за яких обставин та на якому етапі, на їх думку, фінансова звітність суб'єкта господарювання (включаючи окремі звіти та розкриття) може бути вразливою стосовно суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, в який спосіб управлінський персонал міг здійснити й приховати шахрайство під час фінансового звітування та як можна незаконно привласнити активи суб'єкта господарювання;

– розгляд обставин, які можуть свідчити про управління доходами, або практики, яких може дотримуватися управлінський персонал, щоб управляти доходами, що можуть призводити до шахрайства під час фінансового звітування;

– розгляд ризику того, що управлінський персонал може спробувати подати розкриття у спосіб, який ускладнить правильне розуміння розкритого питання (наприклад, через включення значної кількості несуттєвої інформації або через застосування нечітких чи багатослівних формулювань);

– розгляд участі управлінського персоналу в нагляді за працівниками, які мають доступ до грошових коштів або інших активів, доступних для незаконного привласнення;

– розгляд будь-яких незвичайних або непояснених змін у поведінці або способі життя управлінського персоналу чи працівників, які привернули увагу команди із завдання;

– особливе значення підтримання належної спрямованості думок протягом усього аудиту з можливості суттєвого викривлення внаслідок шахрайства;

– розгляд типів обставин, які, якщо виявлені, можуть свідчити про можливість шахрайства;

– розгляд того, як елемент непередбачуваності можна застосувати у характері, часі та обсязі аудиторських процедур, які необхідно виконати;

– розгляд аудиторських процедур, які можуть бути обрані у відповідь на вразливість фінансової звітності суб'єкта господарювання до суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, та того, чи є певні типи аудиторських процедур більш ефективними, ніж інші;

– розгляд будь-яких тверджень про шахрайство, які привернули увагу аудитора;

– розгляд ризику нехтування контролем управлінським персоналом.

V ЕТАП. Виконання аудиторських процедур. Аналіз виявлених викривлень

1. Аналітичні та інші процедури перевірки фінансової звітності, оцінки ризиків та висунутих версій.

2. Інспектування та спостереження суттєвих напрямів господарської діяльності.

3. Комплексний аналіз виявлених відхилень від нормальної діяльності та аномальних операцій та наявності в них ризиків шахрайства й можливостей для його вчинення.

4. Характеристика суттєвих викривлень фінансової звітності та їх взаємозв'язок з посадовими обов'язками управлінського персоналу.

5. Дії у відповідь на оцінені ризики шахрайства шляхом проведення тестів деталей, аналітичних процедур по суті і тестів заходів контролю.

6. Акумуляція виявлених викривлень окремо або в сукупності залежно від їх змісту та вчинення внаслідок судження чи прогнозу, зокрема: неточності в зборі чи обробленні інформації, пропуску сум чи розкриття, некоректної облікової оцінки, судження стосовно облікових оцінок і політик, неналежної класифікації, узагальнення чи деталізації.

VI ЕТАП. Заключні процедури

1. Повідомлення управлінського персоналу про виявлені викривлення з пропозицією перевірити клас операцій, залишки рахунків або розкриття для встановлення причини викривлення та його дійсної суми, а також внесення відповідного коригування у фінансові звіти.

2. Аналіз впливу невивірених викривлень та їх наслідків.

3. Вивчення тверджень та отримання пояснень управлінського персоналу стосовно викривлень фінансової звітності з подальшим їх оцінюванням.

4. Оцінювання адекватності отриманим доказам виправдань і пояснень управлінського персоналу стосовно викривлень фінансової звітності.

5. Повідомлення інформації про недоліки внутрішнього контролю найвищому керівництву та оцінювання їх реагування.

6. Систематизація отриманої інформації та висловлення професійного судження стосовно викривлень фінансової звітності.

7. Додаткова перевірка проблемних питань з метою отримання більш переконливих доказів.

8. Підготовка звіту та прийняття рішення з інформування найвищого керівництва і правоохоронних органів.

Приклади загальнодоступних джерел збору та аналізу інформації про клієнта

Джерело, його назва та посилання	Інформація, яка може бути отримана аудитором
Офіційний сайт клієнта (для комунальних підприємств міста Києва) URL: https://kyivaudit.gov.ua/	Загальна інформація про діяльність підприємства, його керівництво та структуру. Перевірка виконання вимог Господарського кодексу до опублікування інформації державних і комунальних підприємств.
Єдиний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань URL: https://usr.minjust.gov.ua/ua/freesearch Сервіси youcontrol, opendatabot.	Розмір статутного капіталу, склад засновників, керівні органи, відокремлені підрозділи, відкриті виконавчі провадження, наявність податкового боргу тощо.
Єдиний державний реєстр судових рішень URL: http://www.reyestr.court.gov.ua	Виявлення судових спорів за участі клієнта.
Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення URL: https://corruptinfo.nazk.gov.ua/	Наявність корупційних правопорушень керівного персоналу.
Податкові реєстри URL: https://cabinet.sfs.gov.ua/registers	Система оподаткування Ознака неприбутковості
Пошуково-аналітична система URL: https://www.007.org.ua/search	Інформація про здійснені платежі, розпорядників і одержувачів бюджетних коштів
Ліцензійні реєстри (якщо є ліцензії).	
Єдиний реєстр речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень URL: https://diia.gov.ua/services/ Сервіс Opendatabot.	Наявність на праві власності нерухомого майна, арештів та інших обтяжень.
Prozorro URL: https://prozorro.gov.ua	Інформація про закупівлі клієнта, в якості замовника та виконавця

Приклад ідентифікації та оцінювання ризиків суттєвого викривлення на підставі аналізу бізнес-моделі підприємства відповідно до МСА 240 та 315

Відповідно до МСА 315 (переглянутого) проаналізовано сутність Підприємства та його середовища, його бізнес-модель та пов'язані бізнес-ризик. Також вивчено внутрішній контроль, стиль керівництва Підприємством.

Підприємство належить до комунальної власності, єдиним власником якого є територіальна громада в особі міської ради.

Встановлено, що основною діяльністю Підприємства є надання послуг з водопостачання та водовідведення населенню, бюджетним особам та іншим юридичним особам міста. Крім того, Підприємство надає супутні послуги – технічне обслуговування, встановлення та повірка лічильників тощо, отримує доходи від здачі в оренду власних приміщень.

На балансі Підприємства перебувають водопровідні та каналізаційні мережі протяжністю ___, що побудовано за часів радянського союзу, а також насоси, КНС та інше обладнання.

Підприємство застосовує програмне забезпечення для ведення бухгалтерського обліку – BAS, а також власне програмне забезпечення для розрахунків з споживачами. Дані про розрахунки зі споживачами передаються до бази BAS раз на місяць загальною сумою.

Підприємство здає фінансову звітність за 2021 р. за МСФЗ. Дата переходу – 01.01.2019 р.

Бухгалтерська служба складається з 10 осіб: головний бухгалтер, 2 заступника, бухгалтер із заробітної плати, за розрахунками з контрагентами тощо.

Нами розглянуто поведінкові аспекти діяльності Підприємства, механізми стимулювання працівників, підтримання корпоративної етики. Стиль керівництва – авторитарний. Запитувана інформація проходить через погодження керівника.

Підприємство щорічно звітує виконавчому комітету про результати фінансово-господарської діяльності у формі фінансової звітності, пояснювальної записки та звіту про виконання фінансового плану. Результати звітування та зауваження до діяльності Підприємства письмово не зафіксовані.

Спеціального органу внутрішнього контролю на Підприємстві немає. Внутрішні перевірки не проводилися. Інвентаризація проведена перед складанням фінансової звітності у повному обсязі.

Нами також вивчено основні показники фінансової звітності Підприємства. Встановлено, що Підприємство є прибутковим, отримує цільове фінансування з місцевого бюджету. Задіяно основні статті фінансової звітності: основні засоби, дебіторська заборгованість за товари, роботи, послуги, грошові кошти, поточна кредиторська заборгованість, статутний капітал, додатковий капітал.

Нами виявлено такі бізнес-ризик Підприємства:

1. Неотримання прибутку у поточному періоді і, як наслідок, неотримання премій керівництву;
2. Перехід на МСФЗ з 01.01.2019 р. та пов'язані ризики стосовно відмінностей обліку за МСФЗ порівняно з ПСБО;

3. Клієнт отримує бюджетне фінансування та фінансово залежить від власника – територіальної громади. Клієнт зацікавлений у власній прибутковості. Оскільки тарифи на послуги є регульованими, прибутковість може досягатися шляхом укріплення витрат, зокрема шляхом застосування неналежних облікових оцінок.

Під час планування аудиту відповідно до п. А11 МСА 240 обговорено низку питань, які потрібно з'ясувати під час перевірки фінансової звітності стосовно її можливого викривлення. Зокрема обговорено питання і способи управління доходами і з'ясування чи можуть вони призводити до шахрайства під час фінансового звітування.

Нами ідентифіковано ризики суттєвого викривлення на рівні фінансової звітності:

1. Завищення фінансового результату за рахунок заниження витрат та/або завищення доходів. Оскільки доходи Підприємства регулюються тарифами, є ризик визнання доходів в іншому звітному періоді/кварталі. Також наявні ризики заниження витрат шляхом заниження амортизації або неповного нарахування резерву сумнівних боргів.

2. Неналежне розкриття інформації відповідно до МСФЗ в частині здатності Підприємства здійснювати свою діяльність на безперервній основі (зважаючи на введення воєнного стану).

3. Неврахування відмінностей між МСФЗ та ПСБО з переходом на МСФЗ.

4. Неналежне відображення зміни облікової політики у звітності (перспективним, а не ретроспективним способом).

Виявлені ризики на рівні окремих залишків на рахунках (табл. 1), класів операцій (табл. 2).

Виконано аудиторські процедури у суті у відповідь на ризики викривлень, та встановлено таке.

1. З аналізу рахунків 10 та 131 вбачається, що первісна вартість основного засобу дорівнює нарахованій амортизації. Отже, основний засіб повністю амортизований. Амортизація всупереч МСФЗ не нараховується, водночас активи продовжують використовуватися. Така обставина свідчить про невірну облікову оцінку Підприємства стосовно строку корисного використання основних засобів, та балансової вартості основних засобів.

Так, відповідно до п. 6 МСБО 16 «Основні засоби» амортизація – це систематичний розподіл суми активу, що амортизується, протягом строку його корисної експлуатації. Відповідно до п. 51 цього МСБО ліквідаційну вартість та строк корисної експлуатації активу необхідно переглядати принаймні на кінець кожного фінансового року та, якщо очікування відрізняються від попередніх оцінок, зміну (зміни) необхідно відображати як зміну в обліковій оцінці відповідно до МСБО 8 «Облікові політики, зміни в облікових оцінках та помилки» (табл. 3).

2. Заниження резерву сумнівних боргів. З аналізу рахунків бухгалтерського обліку вбачається, що резерв сумнівних боргів нарахований лише стосовно заборгованості юридичних осіб. Резерв сумнівних боргів стосовно заборгованості фізичних осіб не нараховано (табл. 4).

3. Непроведення дисконтування довгострокової позики всупереч вимогам МСФЗ. Станом на кінець року на балансі у статті «інші довгострокові зобов'язання» обліковується заборгованість за довгостроковою позицією. Всупереч вимогам МСФЗ підприємство не провело

дисконтування цієї заборгованості як фінансового зобов'язання на кінець року, та відображає її без урахування нарахованих відсотків (табл. 5).

4. Непроведена оцінка зменшення корисності активів на кінець року, зокрема застарілих – водопровідних та каналізаційних мереж (табл. 6).

5. Права постійного користування земельною ділянкою відображені у складі основних засобів та за вартістю нормативної грошової оцінки. Тоді як повинні відображатися у складі нематеріальних активів за вартістю експертної оцінки (табл. 7).

6. Підприємство здає в оренду більшу частину приміщень будинку, проте сам будинок не обліковується у складі інвестиційної нерухомості (табл. 8).

7. Підприємством встановлено вартісний поріг для визнання основних засобів – 20 тис., але фактично визнає у складі ОЗ активи на меншу суму (табл. 9).

8. На балансі наявні активи – основні засоби, які тимчасово не використовуються у зв'язку з капітальним ремонтом. Амортизація на ці основні засоби не нараховується, що не відповідає вимогам МСФЗ (табл. 10).

9. Відображення у фінансовій звітності таких активів, як «незавершені капітальні інвестиції», тоді як МСФЗ не виділяють такий окремий об'єкт і вимагають відображати капітальні інвестиції у складі основних засобів та нематеріальних активів (табл. 11).

10. Неналежна класифікація зобов'язань: відображення у розділі «Поточні зобов'язання»: у статті «доходи майбутніх періодів» відображено довгостроковий і поточний складники. Або відображення у розділі довгострокових зобов'язань у статті «цільове фінансування» зобов'язань, погашення яких очікуються протягом року (тобто цільове фінансування буде використане за призначенням протягом року, що вказує на те, що зобов'язання є поточним) (табл. 12).

11. Малоцінні необоротні матеріальні активи (МНМА) амортизуються методом нарахування 100 % зносу в момент введення до обліку, що допускається ПСБО, але порушує вимоги МСФЗ, згідно з якими амортизація має нараховуватися систематично (табл. 13).

12. Відсутність розкриттів інформації у примітках: наприклад, не наведено обґрунтування безперервності діяльності підприємства з огляду на воєнний стан (табл. 14).

13. Відбулася зміна облікової політики, результати якої відображено перспективно, а не ретроспективно, як того вимагають МСФЗ. Наприклад, відповідно до нової облікової політики встановлено вартісний поріг основних засобів у 20 тис. грн. Проте підприємство продовжує обліковувати ОЗ меншою вартістю, які введені в експлуатацію до введення змін облікової політики. Проте згідно з МСФЗ підприємство має зняти ці активи з балансу, відкоригувавши залишок на початок року за рахунок нерозподіленого прибутку.

14. На балансі Підприємства обліковуються активи, які не відповідають критеріям визначення активів, оскільки не очікується, що вони будуть приносити економічні вигоди. Наприклад, капітальне будівництво, яке профінансоване більше 10 років тому і не завершене. Наявність рахунків у неплатоспроможних банках (табл. 15).

15. Неправильна оцінка запасів на кінець року: відображення запасів за оцінкою, що більша їх чистої реалізаційної вартості (табл. 16).

Таблиця 1

Залишки на рахунках та пов'язані розкриття	Опис ризику
Нематеріальні активи.	Неналежний облік прав постійного користування земельними ділянками.
Поточна дебіторська заборгованість.	Завищення активів та заниження витрат з метою відображення позитивного фінансового стану. Заниження витрат на утворення резерву сумнівних боргів.
Основні засоби.	1. Перехід на МСФЗ з 01.01.2019 р. та пов'язані ризики стосовно відмінностей обліку за МСФЗ порівняно з ПСБО. 2. Зацікавленість клієнта у прибутку шляхом укриття витрат, як наслідок – заниження витрат на амортизацію, невизнання витрат від зменшення корисності активів.
Цільове фінансування.	Перехід на МСФЗ з 01.01.2019р. та пов'язані ризики стосовно відмінностей обліку за МСФЗ порівняно з ПСБО.
Поточна кредиторська заборгованість за товари, роботи, послуги.	Заниження зобов'язань з метою відображення позитивного фінансового стану.
Поточна кредиторська заборгованість за одержаними авансами.	Заниження зобов'язань з метою відображення позитивного фінансового стану.
інші	

Таблиця 2

Класи операцій	Опис ризику
Припущення про безперервність діяльності, пов'язані розкриття	Ризик невідповідності припущення клієнта про здійснення своєї діяльності на безперервній основі
Виплата заробітної плати та сплата податків, ЄСВ, пов'язані розкриття	Присвоєння керівним персоналом заробітної плати «мертвих душ»
Нарахування резерву сумнівних боргів	Ненарахування у повному обсязі резерву сумнівних боргів відповідно до МСФЗ через зацікавленість клієнта у прибутку шляхом укриття витрат
Визнання витрат від штрафів, пені, неустойки	Зацікавленість клієнта у прибутку шляхом укриття витрат, як наслідок – невизнання або неповне визнання витрат від штрафів, пені, неустойки
Надходження від здачі в оренду приміщень	Отримання поза облікових доходів від оренди від пов'язаних сторін
Реалізація послуг водопостачання та водовідведення населенню та юридичним особам	Зацікавленість клієнта у прибутку шляхом завищення доходів, як наслідок, визнання доходів у невідповідному звітному періоді
Витрати на ремонти	Ризик завищення витрат на ремонти з метою нецільового виведення коштів
Витрати на паливно-мастильні матеріали	Ризик використання ПММ персоналом на власні потреби
Нарахування амортизації на основні засоби	Заниження амортизації на основні засоби, через зацікавленість в отриманні прибутку

Таблиця 3

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Первісна та залишкова вартість (заниження) основних засобів, знос (заниження), витрати на амортизацію (заниження)
Рахунки, які задіяно	10, 13, 91/92/93/94 (амортизація)

Таблиця 4

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Дебіторська заборгованість за товари, роботи, послуги (завищення через неврахування резерву)
Рахунки, які задіяно	38, 94 (витрати на створення резерву сумнівних боргів)

Таблиця 5

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Довгострокові кредити банків, інші довгострокові зобов'язання (заниження), фінансові витрати (заниження)
Рахунки, які задіяно	50, 51, 52, 53, 55, 95

Таблиця 6

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Основні засоби (завищення), інші витрати (збитки від знецінення) (заниження)
Рахунки, які задіяно	10, 972

Таблиця 7

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Нематеріальні активи, основні засоби, залежно від виду викривлень може бути занижено або завищено
Рахунки, які задіяно	10, 13

Таблиця 8

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Основні засоби (завищені), інвестиційна нерухомість (занижена)
Рахунки, які задіяно	10, 100

Таблиця 9

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Основні засоби – занижені (оскільки, зазвичай основні засоби вартістю менше 20 тис. грн мають реальну вартість вищу за 20 тис. грн)
Рахунки, які задіяно	10, 94

Таблиця 10

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Знос основних засобів (занижений)
Рахунки, які задіяно	13, 91/92/93/94 (амортизація)

Таблиця 11

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Основні засоби (занижені)
Рахунки, які задіяно	15

Таблиця 12

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Доходи майбутніх періодів, цільове фінансування, інші поточні зобов'язання
Рахунки, які задіяно	48, 69, 685

Таблиця 13

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Знос основних засобів (завищено), витрати на амортизацію (завищені)
Рахунки, які задіяно	133, 91/92/93/94 (витрати на амортизацію МНМА)

Таблиця 14

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Примітки до фінансової звітності
Рахунки, які задіяно	-

Таблиця 15

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Необоротні активи (основні засоби, незавершені капітальні інвестиції, нематеріальні активи), грошові кошти, інша дебіторська заборгованість
Рахунки, які задіяно	10, 12, 15, 31, 37

Таблиця 16

Статті які задіяно, спосіб викривлення	Запаси, інші витрати (втрати від зменшення корисності активів)
Рахунки, які задіяно	20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 972

Список використаних джерел

1. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг. Видання 2016–2017 років. Частина 1. URL: [https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1\(1\).pdf](https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1(1).pdf)
2. International standard on auditing 200. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58db33a0ff7c50882b886f33/1490760612355/isa-200.pdf>
3. International standard on auditing 240. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dc0db41e5b6c6232ba6097/1490816440070/isa-240.pdf>
4. Головач В.В., Головач Т.А. Концепція професійного скептицизму аудитора та її генезис. *Економіка. Фінанси. Право*. 2022. № 2. С. 5-11.
5. International standard on auditing 315 (Revised 2019). URL: https://www.ifac.org/_flysystem/azure-private/publications/files/ISA-315-Full-Standard-and-Conforming-Amendments-2019-.pdf
6. Господарський кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
7. ISO 31000:2018 "Менеджмент ризиків. Принципи та настанови". URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/dstu_iso_31000_2018.pdf
8. International standard on auditing AUDITING 320. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dc0d3159cc68c3b0a502b8/1490816307185/isa-320.pdf>
9. Лист Міністерства фінансів України від 29.07.2003 р. № 04230-04108 «Щодо суттєвості у бухгалтерському обліку і звітності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v4108201-03#Text>
10. Національні положення (стандарти) бухгалтерського обліку в Україні. URL: <https://buhgalter911.com/uk/normativnaya-baza/instr-plan-rah/standart-buhgalterskogo/>
11. Міжнародні стандарти фінансової звітності – International Financial Reporting Standards (МСФЗ, IFRS). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_010#Text
12. International standard on auditing 300. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dd89343a04119cf6fdd674/1490913590310/isa-300.pdf>
13. International standard on auditing 500. URL: <https://www.icjce.es/images/pdfs/tecnica2/normativainternacional/isa500.pdf>
14. Dodge Roy. The Concise Guide to Accounting Standards. Springer, 2014. 224 p.
15. International standard on auditing 330. URL: <https://aasc.org.ph/downloads/isa/publications/PDFs/a019-2010-iaasb-handbook-isa-330.pdf>
16. International standard on auditing 520. URL: https://www.iaasb.org/_flysystem/azure-private/publications/files/A027%202012%20IAASB%20Handbook%20ISA%20520.pdf

References

1. *Handbook of International Quality Control, Auditing, Review, Other Assurance, and Related Services Pronouncements. 2016–2107 Edition. Volume I*. pp. 95-125. URL: [https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1\(1\).pdf](https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1(1).pdf) (in Ukrainian).
2. International standard on auditing 200. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58db33a0ff7c50882b886f33/1490760612355/isa-200.pdf>
3. International standard on auditing 240. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dc0db41e5b6c6232ba6097/1490816440070/isa-240.pdf>
4. Holovach V., Holovach T. The concept of the auditor's professional skepticism and its genesis. *Economics. Finances. Law*. 2022. № 2. pp. 5-11 (in Ukrainian).
5. International standard on auditing 315 (Revised 2019). URL: https://www.ifac.org/_flysystem/azure-private/publications/files/ISA-315-Full-Standard-and-Conforming-Amendments-2019-.pdf
6. Economic Code of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15?lang=en#Text> (in Ukrainian).
7. ISO 31000:2018 "Risk management – Guidelines". URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/dstu_iso_31000_2018.pdf
8. International standard on auditing AUDITING 320. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dc0d3159cc68c3b0a502b8/1490816307185/isa-320.pdf>
9. Letter of the Ministry of Finance of Ukraine dated 29.07.2003 No. 04230-04108 "On materiality in Accounting and Reporting". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v4108201-03#Text> (in Ukrainian).
10. National provisions (standards) of accounting in Ukraine. URL: <https://buhgalter911.com/uk/normativnaya-baza/instr-plan-rah/standart-buhgalterskogo/> (in Ukrainian).
11. International Financial Reporting Standards. URL: <https://www.iasplus.com/en/standards/ifrs>
12. International standard on auditing 300. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dd89343a04119cf6fdd674/1490913590310/isa-300.pdf>
13. International standard on auditing 500. URL: <https://www.icjce.es/images/pdfs/tecnica2/normativainternacional/isa500.pdf>
14. Dodge Roy. The Concise Guide to Accounting Standards. Springer, 2014. 224 p.
15. International standard on auditing 330. URL: <https://aasc.org.ph/downloads/isa/publications/PDFs/a019-2010-iaasb-handbook-isa-330.pdf>
16. International standard on auditing 520. URL: https://www.iaasb.org/_flysystem/azure-private/publications/files/A027%202012%20IAASB%20Handbook%20ISA%20520.pdf

Volodymyr HOLOVACH

PhD in Legal Sciences, Honored Lawyer of Ukraine, certified auditor, Institute of Audit

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3669-9071>

Tetiana HOLOVACH

Doctor of Economics, Professor, auditor, deputy director for scientific work of the Institute of Audit

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-1508>

Anna TUMANIAN

lawyer, auditor, Audit firm "Analitik"

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1062-4167>

e-mail: ao.tumanian@gmail.com

METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR THE IDENTIFICATION AND ASSESSMENT OF FRAUD'S RISKS BY AN AUDITOR

Today, the quite actual issue is the identification and assessment of fraud's risks by an auditor in his audit activity performing. Fraud's risk assessment is aimed at proactively eliminating business vulnerability to internal and external fraud.

For an effective assessment, it is worth paying attention to the International Standards on Auditing (ISA), in particular ISA 200, ISA 240 and ISA 315, which provide the main qualifying fraud's indicators and methods of their detection.

In the audit performing the leading place is occupied by the correct assessment of the management personnel's response on fraud's risk factors, because such factors acquire real determinants of misconduct as a result of their assessment by specific subjects from among management personnel.

That is why, in these methodological recommendations, it is proposed to consider the key questions for an auditor's effective assessment of management personnel's response on fraud's risk factors, which include nine consecutive points.

Based on such knowledge, an auditor can express a hypothetical judgment based on professional skepticism on the presence of version fraud. They are subject of verification by obtaining relevant evidence that confirms or refutes them.

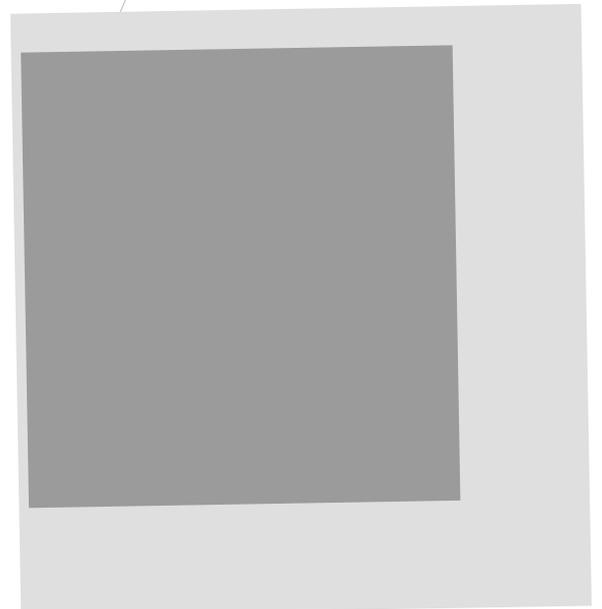
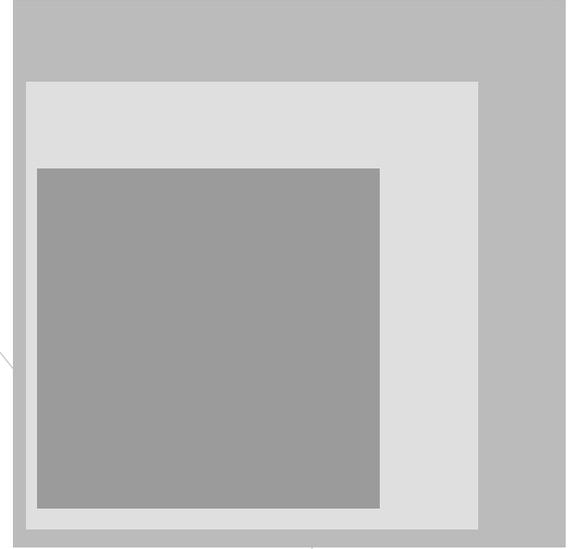
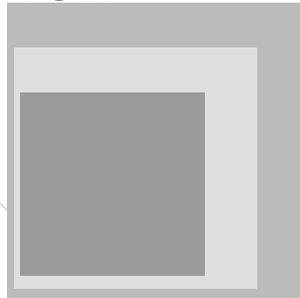
If the fact of fraud is discovered, it should be noted that an auditor is not authorized to provide the official legal opinion. But he is obliged to report the discovered distortions of financial statements due to fraud to the highest management and law enforcement authorities.

An auditor's procedure for detecting and assessing fraud's risks should also be considered. This procedure includes six main stages, which are divided into stages only conditionally, since the performing the audit procedures is interconnected and can be carried out at different stages. This procedure includes acceptance of the client, planning of the general strategy and general audit plan, risk assessment (intertwined with the general strategy), detailed audit plan, performance of substantive audit procedures and analysis of detected distortions, final procedures.

Keywords: *management staff behavior, professional skepticism, professional judgment of an auditor, audit, fraud, legal assessment, distortion of financial statements*

AUDIT FIRM "ANALITYK"

***METHODOLOGICAL
RECOMMENDATIONS FOR THE
IDENTIFICATION AND
ASSESSMENT OF FRAUD'S
RISKS BY AN AUDITOR***



DOI: <https://doi.org/10.37634/efp.2022.1sp.2>
УДК 657.6

Volodymyr HOLOVACH

PhD in Legal Sciences, Honored Lawyer of Ukraine, certified auditor, Institute of Audit
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3669-9071>

Tetiana HOLOVACH

Doctor of Economics, Professor, auditor, deputy director for scientific work of the Institute of Audit
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-1508>

Anna TUMANIAN

lawyer, auditor, Audit firm "Analitik"
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1062-4167>
e-mail: ao.tumanian@gmail.com

METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS FOR THE IDENTIFICATION AND ASSESSMENT OF FRAUD'S RISKS BY AN AUDITOR

Today, the quite actual issue is the identification and assessment of fraud's risks by an auditor in his audit activity performing. Fraud's risk assessment is aimed at proactively eliminating business vulnerability to internal and external fraud.

For an effective assessment, it is worth paying attention to the International Standards on Auditing (ISA), in particular ISA 200, ISA 240 and ISA 315, which provide the main qualifying fraud's indicators and methods of their detection.

In the audit performing the leading place is occupied by the correct assessment of the management personnel's response on fraud's risk factors, because such factors acquire real determinants of misconduct as a result of their assessment by specific subjects from among management personnel.

That is why, in these methodological recommendations, it is proposed to consider the key questions for an auditor's effective assessment of management personnel's response on fraud's risk factors, which include nine consecutive points.

Based on such knowledge, an auditor can express a hypothetical judgment based on professional skepticism on the presence of version fraud. They are subject of verification by obtaining relevant evidence that confirms or refutes them.

If the fact of fraud is discovered, it should be noted that an auditor is not authorized to provide the official legal opinion. But he is obliged to report the discovered distortions of financial statements due to fraud to the highest management and law enforcement authorities.

An auditor's procedure for detecting and assessing fraud's risks should also be considered. This procedure includes six main stages, which are divided into stages only conditionally, since the performing the audit procedures is interconnected and can be carried out at different stages. This procedure includes acceptance of the client, planning of the general strategy and general audit plan, risk assessment (intertwined with the general strategy), detailed audit plan, performance of substantive audit procedures and analysis of detected distortions, final procedures.

Keywords: management staff behavior, professional skepticism, professional judgment of an auditor, audit, fraud, legal assessment, distortion of financial statements

According to International Standards on Auditing (ISA), namely paragraph 15 of ISA 200 [1, 2] and paragraph 12 of ISA 240 [1, 3] an auditor must maintain professional skepticism during the audit, recognizing the possibility of fraud regardless of the positive characteristics of management personnel [4].

According to paragraph 11 of ISA 240, fraud is the intentional act of management personnel using delusion to obtain an improper benefit. This paragraph shows the main legal qualifying fraud's indicators from the position of which an auditor should assess the distortions of financial statements, and thus to find out what extent they are intentional and contain deception to obtain improper benefit. *As a result of obtaining information that there is no fraud, an auditor has reason to conclude that there is an error.*

An auditor is responsible for detecting fraud only within the scope of the audit, and *does not perform a special task regarding the research of fraud in the activity of economic entities.*

An auditor is obliged properly not only to respond on fraud's indicators in the form of distortions of financial statements, but also to carry out audit procedures to identify them.

According to ISA 315 [1, 5], an auditor in order to identify fraud's indicators, in the prescribed manner examines

business risks for the presence of fraud's risk factors. Based on the results of such an assessment, an auditor expresses a judgment in the form of professional skepticism [4], which includes an assumption on the possible distortions of financial statements by management personnel.

In terms of their content, fraud's risks include events or conditions that indicate a motive or pressure to commit fraud, as well as the possibility of committing fraud. Like other risks, they are probable and indicate only the presence of favorable conditions for fraud and the attitude of management personnel towards them. It can be neutral, positive or take the form of opposition in the form of development and implementation of appropriate preventive measures in the internal control system and improvement of economic activity.

Ultimately, fraud's risk factors acquire real determinants of misconduct not by themselves, but as a result of their assessment by specific subject of management personnel. *Therefore, an auditor's assessment of management personnel's response on fraud's risk factors should be at the forefront during an audit based on a risk-based approach (RBA).* A mandatory prerequisite for such an assessment is the availability of knowledge on the such issues.

1. Conceptual provisions of the ISA and Accounting Standards

First of all, an auditor's acquisition of the behavioral approach, set out in the ISA, for the analysis of the socio-psychological aspects of behavior motives of the subjects of accounting and audit. This methodology directs an auditor on the need to achieve audit's objectives to increase the trust and confidence of financial statements users in its reliability, completeness and accordance with the law in the conditions of the misstatement risk due to fraud.

The presence of such a risk, in turn, determines the RBA to a complex socio-psychological understanding of the economic behavior of economic entities and their environment by an auditor.

It should also be noted that the separately taken concepts of increasing the trust and providing the confidence to users of financial statements have a corresponding psychological content. They emphasize what the psychological attitude in users of financial statements should be before the audit results.

As for *behaviorism*, it broadly studies human behavior and ways to influence it. In more detail the specified direction of studying the economic entities' behavior is researched in *economic psychology*.

An auditor's professional judgment on providing confidence for users of financial statements must take into account *the behavioral approach at all audit's stages*. This mostly concerns the research of the socio-psychological aspects of decision-making by specific subjects of management personnel related to *business risks*, especially those containing fraud's risk factors. Fraud's risk factors need to be identified and assessed through an understanding of economic entities and their environment in terms of motives or pressure to commit fraud, opportunities to commit fraud, as well as attitude and logical justification for misconduct.

2. Socio-psychological mechanism of decision-making by management personnel

According to ISA 315 an auditor must identify and assess fraud's risks factors through an understanding of economic entities and their environment. *Economic entities are specific individuals authorized to make decisions on financial statements depending on the circumstances of the external environment and personal qualities of character and value orientations*.

Peculiarities of managerial decision-making in various economy branches are determined by objective and subjective circumstances. Objective circumstances include the specifics of the enterprise's activity, which depends on the technological process, regulated by the relevant regulations. Subjective circumstances are significantly related to specific individuals, their management style, which can be authoritarian, democratic or liberal.

Paragraph A106 of ISA 315 provides that in order for an auditor to understand the control environment, it is appropriate to study the philosophy and management personnel's working style.

The authoritarian management style is characterized by decision-making by one person or a single center. In a democratic style a managerial decision-making is agreed with a number of structural units and other interested persons, particularly the supervisory board, internal control body, etc. The liberal style of management has largely chaotic cha-

racter and managerial decision-making with unknown consequences. It all depends on who and how can convince the management of the economic entity.

Ultimately, management personnel's decision-making is the result of the interaction of the individual and the environment. The main factors in the environment that influence the management personnel's decision-making are business risks. They are the main source of management personnel's decision-making related to distortions of financial statements. As noted in paragraph A61 of ISA 315, understanding the business risks, on which a economic entity is exposed; increases the likelihood of identifying the material misstatement risks, as most business risks will ultimately have financial consequences, and hence the influence on financial statements. However, it should be noted that an auditor is not responsible for identifying or assessing all business risks because not all business lead to an occurrence of material misstatement risks.

3. Risk-based approach in auditing

As mentioned above, the RBA in auditing is a mandatory prerequisite for an auditor's assessing the management personnel's response on fraud's risk factors.

Characteristically, the RBA in auditing did not appear immediately, but at a certain historical stage of its development. Initially, at the end of the 18th century, there was the calculating audit, the task of which was to confirm the maximum number of accounting operations. Subsequently, the test audit appeared, which purpose was to test the internal control's condition and analyze the most significant operations. Calculating and test audits have been replaced by a RBA to studying the risks in a economic entity activity of and assessing the in auditing.

It should be noted that the historical development of the audit had a natural character. At each stage there was an improvement of previous achievements by increasing the effectiveness of audit procedures. *Accordingly, the RBA does not ignore the calculating and test procedures for checking the financial statements, but focuses their implementation on specific risks in the activity of a economic entity on condition of determining risk during the audit*.

In this regard, there is the question: what is the risk in economic and audit activity, and how does it influence on conducting an audit?

Usually, the concept of risk is associated with *uncertainty related to occurrence of negative consequences*. It is uncertainty that is characterized by a significant number of parameters that can be predicted and measured only conditionally. In publications on risk management, the properties of risk are considered in several aspects: probability of occurrence, cause-and-effect relationships, power of influence, management ability.

The activity of any modern enterprise is carried out in conditions of risk and at its own risk. Such indicators of entrepreneurial activity are given in Art. 42 of the Economic Code of Ukraine [6]. State and municipal, including non-profit, companies operate in market conditions. Their economic activity is also associated with risks.

To provide the effective activity in a competitive market environment, an enterprise needs to make substantiated risky decisions combined with the proper management of problematic and contradictory processes. Therefore, risk management is a mandatory enterprises' activity, which a

certain extent also extends to the field of finance.

The order for organizing the risk management at an enterprise is determined by international standards, particularly ISO 31000-2000 "Risk management. Principles and Recommendations" [7], as well as domestic regulations and internal regulations of the enterprise. Among them, it is necessary to pay attention to the report on the management and anti-corruption programs. On a separate enterprises the special risk management programs are developed. An auditor's analysis of the implementation of such programs makes it possible to assess the condition of enterprise's internal control.

The order for identifying and assessing the *economic risks* in the activity of economic entities is defined by ISA 315. This standard specifies that business risk by its content is broader than the risk of material distortions of financial statements, although it includes the latter.

The given approach guides an auditor to the need of assessing the business risks from the position of professional skepticism. It consists in the fact that an auditor in its professional judgment related to business risks must research the presence in them of the possibility of distortion of financial statements, regardless of the positive assessment of management personnel [4]. And the management personnel's behavior itself related to business risks should be assessed on the basis of the "fraud triangle", which is given in ISA 240. Thus, it is determined, what extent business risks exert pressure and create motives for fraud, whether there are opportunities for fraud in the surrounding environment, what attitude and logical justification of shortcomings in economic activity on the part of management personnel.

An auditor's guideline and focus on business risks of a business entity determines the need to take into account one's own risks related to the identification and assessment of distortions of financial statements.

The content of audit risk is considered in paragraph 13 of ISA 200. This paragraph states that *audit risk* is the risk that an auditor will express an inappropriate opinion if the financial statements are materially misstated. By its content, audit risk is the function of the material misstatement risk and the risk of non-detection.

Material misstatement risk is the risk that financial statements that has not been reviewed by an auditor during the audit contain material misstatements. It consists of two components at the assertion level:

- inherent risk – the vulnerability of an assertion on a class of operations, account balance or disclosures, or in combination with other misstatements, before any appropriate controls are taken into account;
- control risk – the risk that a misstatement that may occur in an assertion on a class of operations, separately or in combination with other misstatements, will not be promptly prevented or detected and corrected by the economic entity's internal control system.

Non-detection risk is the risk that the procedures, performed by an auditor to reduce audit risk to an acceptably low level, will fail to detect an existing misstatement; this is the result of the inherent limitations of an audit. According to paragraph A55 of ISA 200, the potential influence of inherent limitations is particularly significant in the case of misstatement due to fraud.

According to ISA 320 "Materiality in Planning and Performing an Audit" [8], during the audit *an auditor must*

assess materiality in relation to audit risk. Information is important if its omission or misrepresentation *could influence the users' economic decisions made on the basis of the financial statements.*

According to ISA 320, these levels of materiality are determined:

- at the level of financial reporting;
- materiality of the performance of audit procedures (materiality of performance).

Materiality at the level of financial statements in practice is determined, as a usual as a percentage of the basic indicator. For balance sheet items, the basic indicator is considered to be the amount of assets, for income statement items – the amount of net income or net profit.

The determination of materiality is based on an auditor's judgment. In this case, one can be guided by the Letter of the Ministry of Finance of Ukraine No. 04230-04108 dated 29.07.2003 "On materiality in Accounting and Reporting" [9].

An example of determining materiality at the financial statements level is shown on Table 1.

Table 1 – An example of determining materiality at the financial statements level

Possible values of the basic indicator, thousand UAH	Level (limit) of materiality, %
0 – 100	7
100-500	6
500-5 000	5
5 000-10 000	4
10 000-50 000	3
50 000-100 000	2
> 100 000	1

Materiality of the performance of audit procedures (materiality of performance) is also determined by an auditor's judgment. The requirements for materiality of performance, established by the ISA, are as follows:

- materiality of performance should be less than materiality at the level of financial statements;
- materiality of performance must be such as to reduce to an acceptably low level the likelihood that the aggregate of uncorrected and undetected misstatements will exceed the level of materiality for the financial statements in general (paragraph 9 of ISA 320).

The materiality of performance is multi-level and is established related to specific account balances, classes of operations, disclosures, and is supplemented throughout the planning and conduct of the audit.

At the first level, those items of the balance sheet, statement of financial results, statement of cash flows and related disclosures that are selected by an auditor to perform audit procedures are determined. At this level, the materiality of performance in the amount of 2-3 % of the base indicator or half the materiality of financial statements can be determined (e.g.). At the same time, it should be guided by the such rule: the higher the risk, the lower the threshold for the materiality of performance.

$$AR = IR \times CR \times NDR, \quad (1)$$

where *AR* – audit risk; *IR* – inherent risk; *CR* – control risk; *NDR* – non-detection risk.

$$MMR = IR \times CR. \quad (2)$$

where *MMR* – material misstatement risk.

The greater the audit risk, the less the non-detection risk should be. Reduction in non-detection risk, in turn, occurs due to a decrease in the threshold of materiality of performance.

Thus, *audit risk is inversely proportional to the materiality threshold.*

After determining the material elements of financial information at the first level, it is necessary to decipher them in synthetic and analytical accounting, and to distinguish within their limits material account balances, classes of operations, which will become the basis for verification. E.g., the net income of the water utility is divided into groups – income from water supply to the population, legal entities, income from the provision of meter verification services. The material elements are the income from water supply of the population and legal entities.

An auditor's selection of material account balances, classes of operations and disclosures cannot be reduced solely to their specific weight. Elements of financial statements can be determined as material based on the following:

- have a significant specific weight;
- accounts or operations with a high level of risk: confirmation of the relevant assets for theft, accounts, operations on which traditionally need significant corrections or other circumstances;
- information on them is important for making economic decisions by users of financial statements.

E.g., rental income of a utility company may have insignificant specific weight, but important to the primary user of the financial statements, the local council, to whose budget interest on rent is paid.

After determining the material elements of the financial statements, their specific weight in the financial statements should be determined. It is appropriate for the audit firm to establish a general guideline that the specific weight of the classes of operations, account balances selected for audit should not be less than a certain percentage of the base indicator. E.g., the amount selected within the cost should be at least 50% of the "cost" item and at least 70% of the total costs.

Determining the materiality of disclosures requires a separate approach. For this purpose, it can be applied the control checklists for disclosures according to Accounting Regulations (Standards) (ARS – *ukr. PSBO*) [10] or International Financial Reporting Standards (IFRS) [11]. The materiality of disclosures is determined by an auditor's judgment, if the disclosures can influence the economic decisions of financial statements users. This takes into account:

- the nature of the information;
- the main users of financial statements;
- the nature of the subject.

E.g., if the client is a utility company, the information on the founder and beneficial owner is not material, as it is publicly available.

According to paragraph A2 of ISA 320, in considering whether misstatements in qualitative disclosures could be material, an auditor may identify such relevant factors as:

- the circumstances of the economic entity during the period (e.g., the entity may have gone through a major merger during the period);

- the applicable financial reporting framework, including changes to it (e.g., a new financial reporting standard may require new qualitative disclosures that will be important to a economic entity);

- qualitative disclosures that are important to financial statements users due to the nature of the economic entity (e.g., liquidity risk disclosures may be important to users of financial statements of a financial institution).

The determination of significant account balances, classes of operations and disclosures, as well as audit risk for each of them, is *the basis for the approach to planning subsequent audit procedures.*

To plan audit procedures, we apply the formula (1), which determine that the greater the material misstatement risk, the lower the risk of non-detection should be, i.e., the greater the misstatement risk, the "tougher" the audit procedures should be.

In turn, the material misstatement risk consists of: inherent risk and control risk. Therefore, *it is appropriate to assign a degree of material misstatement risk – inherent risk and control risk – to each of the significant account balances, classes of operations and disclosures, balance sheet.*

Therefore, *it is appropriate for each of the significant account balances, classes of operations and disclosures, and the balance sheet to assign a degree of material misstatement risk – inherent risk and control risk.* If the material misstatement risk of the item or class of operations is low, and control's risk is low, it may be chosen an approach with tests of controls and analytical procedures or a detailed test of a small sample. If the material misstatement risk is high, it is appropriate to apply the complete sample in the detailed test, as well as additional performance of analytical procedures based on an auditor's judgment.

Misstatements in financial statements identified as a result of the RBA are subjects to analysis based on knowledge of the legal qualification of fraud in the current legislation and its criminological characteristics and methods of committing.

4. Legal qualification of fraud in the current legislation

A brief legal definition of fraud is contained in paragraph 11 of ISA 240. It is noted that *fraud* is an intentional act of management personnel with applying deception to obtain an illegal benefit. The given legal definition of fraud contains the main qualifying features of the model of misconduct of management personnel. They make it possible to determine which exactly distortions of financial statements should be attributed to the category of fraud and to distinguish illegal behavior from legal one.

In more detail, the qualifying fraud's indicators are considered in the criminal law. They form the basis of the criminological properties of fraud.

5. Criminological characteristics of fraud

The main features of the criminological characteristics of fraud are given in paragraph 11 of ISA 240. It includes an assessment of the behavior of management personnel from the position of motive or pressure to commit fraud, the opportunities to commit it, as well as the attitude or logical justification of illegal acts. With its help, it is possible to find out the relationship between business risks and fraud's risk factors, if we *consider the economic entity not formally as a legal entity, but in the aspect of specific entities from among the management personnel* from the position of their attitude to their official duties and financial state-

ments. Thus, we can get answers on questions:

- what extent the business risks are able to put pressure on management personnel and be as motives for fraud?
- weather are in the environment the opportunities for fraud?
- what are the attitude and logical justification of shortcomings in economic activity on the part of management personnel?

A proper observance of the principle of professional skepticism [4] orients an auditor on the need to assess the behavior of management personnel from the position of the criminological characteristics of fraud at all stages of the audit. According to ISA 300 [1, 12] an auditor must identify and assess the significant factors that precede the task. In particular, preliminarily to identify areas with a high material misstatement risk and to determine the influence of the assessed risk of material distortions of financial statements in general on management, supervision and check.

A more meaningful description of the risks of material distortions of financial statements can be obtained by clarifying the mechanism for determining the misconduct of management personnel.

6. The mechanism for determining misconduct

Knowledge of the mechanism for determining misconduct is also an important prerequisite for an auditor's assessment of the management personnel's response on fraud's risk factors. Basically, determination means the process of causation, that explains how a certain phenomenon arose and the degree of its stability.

In criminology related to misconduct determination, the terms "causes and conditions" or "circumstances" are used. In ISA, the fraud determination mechanism is considered in terms of fraud's risk factors. In particular, in paragraph 11 of ISA 240, the fraud's risk factors include events or conditions that indicate motive or pressure to commit fraud or provide an opportunity to commit fraud. The fraud determination mechanism itself in Appendix 1 of ISA 240 is proposed to be analyzed on the basis of the "fraud triangle", which includes the motive or pressure to commit fraud, the possibilities for committing it, the attitude and logical justification for misconduct.

Approaches to the research of the mechanism for determining misconduct in criminology and ISA are the same. Besides so-called "fraud triangle", given in ISA 240, was once developed by the American criminologist D. Cressey.

Domestic and foreign criminologists agree that the mechanism of misconduct determining should be studied as a result of the interaction of the individual with the environment. It is in this aspect the criminological characterization of fraud is considered in paragraph A1 of ISA 240. It is indicated that the source of the motive or pressure for fraud is situated outside or within the economic entity environment. The attention is drawn to the fact that the economic entity itself may, due to its anti-social attitudes, be prone to fraud. E.g., to achieve an unrealistic indicator of income under the pressure of the occurrence of a negative consequences of receiving a reprimand or deprivation of a bonus. At the same time, purposeful appropriation of assets can be carried out by persons with stable criminal intent.

Regarding the realized possibility of committing fraud, paragraph A1 of ISA 240 states that it may exist if an individual believes that internal controls can be neglected when

that person enjoys the confidence or knows specific internal control weaknesses. In turn, the attitude and logical justification of fraud are proposed to be assessed from the position of the moral value system of managerial personnel, which make it possible for them to commit dishonest actions consciously and intentionally. At the same time, it is noted that honest persons can commit fraud in an environment of sufficient pressure on them.

The fraud determination mechanism is discussed in more detail in paragraph A2 of ISA 240. It states the following:

"Fraudulent financial reporting involves intentional misstatements including omissions of amounts or disclosures in financial statements to deceive financial statements users. It can be caused by the efforts of management to manage earnings in order to deceive financial statements users by influencing their perceptions as to the entity's performance and profitability. Such earnings management may start out with small actions or inappropriate adjustment of assumptions and changes in judgments by management. Pressures and incentives may lead these actions to increase to the extent that they result in fraudulent financial reporting. Such a situation could occur when, due to pressures to meet market expectations or a desire to maximize compensation based on performance, management intentionally takes positions that lead to fraudulent financial reporting by materially misstating the financial statements. In some entities, management may be motivated to reduce earnings by a material amount to minimize tax or to inflate earnings to secure bank financing". In addition, fraud can manifest itself in increase or decrease of income due to the increase in the amount of dividends or their non-payment.

From the given example, it can be seen that the formation of the fraud determination mechanism, similar to such mercenary offenses, occurs as a result of the appropriate process of interaction of management personnel with the surrounding environment. In any circumstances, the dominant role in this process is played by the environment, which forms the consciousness and motives of actions. The environment itself influences the subject ambiguously, because it simultaneously contains criminogenic and anticriminogenic factors.

Criminogenic factors include fraud's risk factors in the form of causes and conditions, as well as background phenomena, that can put pressure on management personnel and form certain motives. *Among the background phenomena, it is necessary to highlight the significant spread of the shadow economy and corruption.* In some cases, they become the causes and conditions for committing fraud. Corruptionists from among high-level officials deliberately create opportunities for fraud and involve a significant number of participants in it.

Anti-criminogenic factors may include the existing system of penalties for fraud and its prevention in the form of internal and external control. The perception of criminogenic factors by managerial personnel is purely individual in nature and largely depends on consciousness and value orientations.

It is also necessary to pay attention to the moral and psychological climate in the immediate environment of management personnel. Depending on its content, it can have a criminogenic or anticriminogenic focus.

The influence of criminogenic and anticriminogenic factors on a person is contradictory. On one hand, the subject

is influenced by factors that predispose him to commit fraud, and on other hand – there are circumstances that restrain a person from illegal acts. In return, it the presence of persistent fraudulent intentions, the anti-criminogenic factors force management personnel to act more cautiously and in every possible way to mask distortions of financial statements. Therefore, the fraud determination mechanism is characterized not by absolute inevitability and linear dependence, but also by a probable contradictory content, which is subject to proper assessment by an auditor .

In each specific fact of fraud, one should see the general, special and individual aspects. And in this case, it should be taken into account the presence of general laws of fraud, which consist in applying the deception by management personnel to obtain an illegal benefit. The above-mentioned general laws have certain peculiarities of their manifestation in a specific industry, as well as in a single fact of fraud.

Conditionally, *the forming a fraud determination mechanism* can be divided into the following stages:

- formation of psychological and moral readiness to commit fraud;
- actualization of illegal intentions and making a volitional decision;
- practical implementation of unlawful encroachments.

As a usual, an auditor deals with the practical implementation of illegal encroachments of management personnel in the form of distortions of financial statements. They are identified and assessed *retrospectively on the basis of RBA* to understand the actions of specific economic entities and their environments. It is through analysis of economic entities' actions an auditor has the opportunity to learn about the social and psychological qualities of their personalities, which are reflected in the attitude of each of them to the results of economic activity. With a careful consideration of such activity, the essence of one or another subject from among the management personnel, their interests, value orientations and motives can be seen to a sufficient extent.

As a result of given approach, with following the principle of professional skepticism an auditor is able to model the management personnel's behavior related to possible distortions of financial statements as a result of fraud. Thus, to plan the audit and establish directions for collecting the audit evidence. In determining the directions for collecting the audit evidence, it is advisable to take into account the patterns of fraud reflection in financial statements and other documents.

7. Patterns of fraud reflection in financial statements and other documents

As stated in paragraph 31 of ISA 240, the ability of management personnel to commit fraud is unique because of their ability to manipulate the accounting records and prepare deliberately distorted financial statements, neglecting the laws of control.

According to paragraph 6 of ISA 240, the reason is that fraud may be related to complex and carefully organized schemes, designed to hide it, such as forgery, deliberate omission of operations records, or deliberate misrepresentation to the auditor.

Regardless of concealment and masking, the illegal acts of management personnel are subject to the general principle of reflection. It inevitably leads to the fact that *the*

fraud facts find certain reflections in the environment, both in documents and in the minds of specific individuals. Mostly their reflection in financial statements and other documents is of a latent nature without obvious and sufficiently informative external features. The subjective fraud indicators in form of deliberate actions to obtain illegal benefits are the least reflected in financial statements and other documents.

As a usual, *management personnel try to explain the identified indicators of distortions of financial statements as lawful actions or an error.* As the facts of fraud are reflected in the minds of management personnel and other persons involved in it, *the analysis of their explanation's content deserves an auditor's attention.* From such explanations it will be seen the attitude and logical justification for distortions of financial statements, as well as the neglect of controls.

In all circumstances, an auditor's professional judgment on distortions of financial statements must be based on analysis and objective evidence of exactly how they are committed. Obtaining such information will make it possible to find out the purpose of the actions of management personnel and other signs of their subjective intentions.

Regardless of the latent nature of the fraud reflection in accounting documents, ISA require from an auditor to develop and perform a full range of audit procedures, guided by professional skepticism. The main ones are presented in paragraph 32 of ISA 240.

8. The ways of fraud

The way of committing fraud is the main qualitative characteristic of the management personnel misconduct. Such behavior consists of a certain system of actions aimed at the preparation, execution and concealment of fraud. In the specific actions of management personnel their personal characteristics and personal attitude to the environment, including internal and external control, are manifested.

Typical ways of fraud are set out in paragraphs 2, 3, and A4 of ISA 240. An auditor may also have additional knowledge of fraud patterns from its own experience and the experience of other auditors.

Applying the method of analogy and stereotypes, it is expedient to model the behavior of management personnel, and thus put forward versions regarding the vulnerability of financial reporting related to specific ways of fraud and directions of collecting the audit evidence.

According to paragraph 16 of ISA 315 and paragraph 15 of ISA 240, it is stated that during the discussion by members of the task team, a special attention should be paid to under what circumstances and at what stage the financial statements of a economic entity may be vulnerable to material misstatement due to fraud, including the way for committing fraud.

9. Audit procedures and methods of economic and legal analysis

Audit procedures are the system of an auditor's actions to obtain reliable and acceptable audit evidence. ISA 500 [1, 13] defines what constitutes the reliability and admissibility of audit evidence.

According to paragraph A2 of ISA 500, audit procedures aimed at obtaining the audit evidence may include, in addition to inquiries, inspection, observation, confirmation, recalculation, re-performance and analytical methods, which

are often combined with each other.

ISA 350 and ISA 330 provide for obtaining audit evidence as a result of procedures, risk assessment and subsequent audit procedures, which include:

- tests of control measures;
- substantive procedures including detail tests and substantive analytical procedures.

The above analytical procedures can be applied as risk assessment procedures, tests of control measures or substantive procedures dependent on the context of their direction (paragraph 11 of ISA 500).

As stated in paragraph A7 of ISA 500, audit procedures may be directed at the testing of accounting records, e.g., by means of analysis and verification, repeating the procedures used in the preparation and presentation of financial statements, as well as the reconciliation of related types and the application of one and the same information.

The testing itself consists in the fact that an auditor formulates a certain question for assessing an object of research and in this process an auditor receives certain answers by performing audit procedures.

Test options can be varied. This problem can be studied in detail in foreign publications (K. Robertson, R. Dodge) [14] and publications of domestic authors.

The selection of elements is important for the development of testing methods. The requirements for the selection of elements for testing are given in paragraphs A52-A54 of ISA 500.

Analytical procedures has important value for assessing the content of distortions of financial statements, they can be applied to assess risks in order determined in ISA 315, as well as in response to assessed risks according to ISA 330 [1, 15].

Substantive analytical procedures can be performed separately or together with detailed tests according to requirements of ISA 330. The order of performing the analytical procedures is determined by ISA 520 [1, 16]. They are aimed at assessing the financial information. Such an assessment is carried out by analyzing the relationships between financial and non-financial data, which includes the necessary study of identified deviations or relationships, which are inconsistent with other relevant information or significantly differ from expected values. The basis of analytical procedures is comparison. The example of such comparisons is given in paragraphs A1-A10 of ISA 520.

As stated in paragraph A3 of ISA 520, it can be used different methods to perform analytical procedures. These methods range from simple comparisons to complete analysis using modern statistical methods. In this regard, it is worth paying attention to *the methods of economic and legal analysis*.

Economic and legal analysis is based on general research methods of economic activity in terms of its construction, financial stability, liquidity, etc. At the same time, economic and legal analysis, unlike usual economic analysis, aims to study a special type of deviations and negative phenomena in the field of economic activity, among which the leading place is occupied by *the distortions of financial statements as a result of fraud*. To identify and assess such negative phenomena, economic methods are supplemented by legal ones, as a result of which the corresponding type of analysis acquires a complex economic and legal content.

Although the economic and legal analysis is based on the general methodology, its implementation has its own speci-

tics. Unlike economic analysis, *its main task is to identify offenses, in this case – fraud*. These offenses constitutes a specific object of knowledge, requiring special research methods. The patterns of such phenomena determine the possibilities of applying the economic and legal analysis to identify them.

In particular, the fraudulent activities of management personnel differ significantly from normal economic activity. Concealment of such destructive phenomena by guilty persons leads to the fact that the illegal nature of their actions is reflected in economic indicators not in full volume, but in a perverted and disguised form.

During an economic and legal analysis with the purpose to detect fraud in the field of economic activity, legal assessments of economic processes and financial reporting indicators are set from the very beginning and play a leading role during all research. The starting point of legal assessments are certain legal norms and the criminological characteristics of fraud. The legal fraud's indicators and its criminological characteristics constitute an appropriate model of misconduct, the presence of which is to be identified by an auditor in way of analytical research of economic activity.

The main reception of economic and legal analysis is *comparison*. All methods of detecting distortions of financial statements due to fraud are based on its applying.

The leading place among such methods belongs to the methods of stereotypes, connected comparisons, special calculated indicators and methods of corrective indicators.

A prerequisite for applying these economic and legal analysis' methods is the fact that all economic processes and their indicators, as well as accounting operations and documents reflected them, are interconnected and interdependent, including the relationship with environment and non-financial information. With the proper organization of economic activity, economic indicators and accounting documents are in a normal state and, in their content, meet generally accepted requirements.

The methods of stereotypes is focused on identifying the typical changes in financial statements and economic activity due to specific methods of fraud. Stereotyped behavior characterizes a specific method of fraud and is based on an analytical relationship between changes in relevant indicators that are vulnerable to a method of fraud known to an auditor. As a result of his knowledge, it is possible to model the behavior of management personnel at the research object. Thereby *to identify the vulnerable aspects of the financial statements and directions for collecting the audit evidence*.

Method of connected comparisons. The construction of connected pairs' units of economic indicators in the way of calculating the dynamic series of their growth for several reporting periods and plotting the corresponding graphs of interrelated changes in the dynamic series or searching for possible connected indicators, the dynamics of which would not exist under normal conditions.

In the broad case, pairs of indicators with interrelated dynamics are selected as a connected. E.g., the volume of electricity consumption of the utility company "Vodokanal" for the supply of water from wells to consumers has disagreements in comparison of quarters and for the last three years. In the second variant, fuel consumption in certain periods is overestimated, especially after receiving coupons from gas stations.

Method of, special calculated indicators is designed to identify certain configurations of economic indicators in usual conditions of economic activity.

Special calculated indicators are determined by an analytical method aimed at eliminating or reducing the influence of an offense on the estimated aspect of economic activity.

At the same time, it is assumed that obtained by this way indicator should characterize normal activity, and a comparison with it of another indicator, modified by an offense, makes it possible to establish such a change.

E.g., calculated in the utility company "Avtodor" the indicator of consumption of asphalt concrete mixture does not correspond to the total amount of performed work.

On example it is used the two types of special calculated indicators:

- 1) loss indicators;
- 2) indicators of fictitious or hidden economic activity.

Loss indicators may be excessive consumption of electricity, water, etc.

Fictitious economic activity consists in the write-off of materials and the payment of funds for unperformed work. E.g., repair work, the purchase of software and office supplies.

The method of corrective indicators is used to compare available economic indicators in the reporting or specially found economic indicators with environmental factors. In this method, loss indicators and indicators fictitious or hidden economic activity are also distinguished.

The first approach is mostly based on the characteristics of the existing connections formed between the results of the economic activity of the enterprise and the environment. The search for new connections is possible related to economic indicators, which are the least falsified by management personnel due to the fact that such indicators of the external environment are beyond their influence.

The prerequisite for this approach is the general principle of reflection, which necessarily leads to the fact that any offense in the form of a material misrepresentation of financial statements, even with latency, during interaction with the external environment, leaves traces of reflection not only in economic activity, but also in related processes. Therefore, the requirement of ISA 315 related to identification and assessment of the material misstatement risks is quite relevant, *not only on the basis of analysis of a economic entity direct activity, but also as a result of studying its environment. The external environment of a economic entity can be studied both by reconciling calculations and by analyzing unusual and unexpected relationships.*

The second approach is based on identifying the existing relationships of the enterprise with the environment. Its purpose is to identify fictitious or hidden economic activity. In studying hidden economic activity, first of all, the beginning of economic relations is researched. On the other hand, the analysis of hidden activity, which is not fully reflected in the accounting, is mostly focused on the research of an enterprise's result economic relations.

Thus, the energy company should have received appropriate consulting services for marketing research, accounting and auditing. In fact, the services were not provided, as evidenced by the fact that they were not used and received in full.

In the second option, the state enterprise repaid the cost for purchasing gasoline and diesel fuel in volumes that clearly exceed its needs.

* * *

The auditor, relying on such knowledge, can express a hypothetical judgment based on professional skepticism on the presence of fraud in the *form of versions*. They are subject to verification by obtaining relevant evidence that confirms or refutes them.

In the case of establishing evidence, which indicates the misleading of financial statements users and illegal enrichment, an auditor has certain grounds for concluding that there are signs of fraud. The logical explanation of financial statements distortions by the management staff as an error should be assessed from the position of how much such actions had deliberate character and selfish motives.

Related to identified facts of fraud an auditor is not authorized to provide an official legal opinion. He is obliged to inform the highest management and law enforcement authorities about detected distortions of financial statements caused by fraud.

AN AUDITOR'S ACTIONS ORDER

An auditor's actions order is divided into stages conditionally, as the implementation of audit procedures is interconnected and can be carried out at different stages.

STAGE I. Client acceptance: preliminary study, preliminary risk assessment

1. Studying the general information about the client: organizational and legal form, main directions of activity, ownership structure, number of employees, distribution of responsibilities, partners and related parties, basic legal provisions and regulations, preliminary checks, indebtedness, lawsuits, financial condition, the category the enterprise belongs: small, medium, large; subject of public interest, etc.

In more detail, the directions for studying a client on the above issues to identify business risks in his activity and possible distortions of financial statements are given in paragraphs A61-A73 of ISA 315.

According to paragraph 12 of ISA 315, it is proposed to include in business risks the risks, which resulted of significant conditions, events, circumstances of activity or inaction, and may have a negative impact on the economic entity's ability to achieve its goals and implement a strategy, or the establishment of inappropriate goals and strategies.

Further study of a economic entity and its environment should take into account the above approach to identifying and assessing the business risks, as well as identifying the circumstances that indicate the possibility of distortions of financial statements.

2. Detailed characteristics of business segments and the need for special knowledge for their analysis.

3. Studying the accounting condition, information technologies and software.

STAGE II. Planning: general strategy and general audit plan

1. Significant changes in the balance sheet and financial statements for the current period compared to the previous one/s.

2. Assessment of assertions for classes of operations, account balances and disclosures.

3. The level of disclosures and detailing the accounting operations, particularly operations, the disclosure of which contains information not from the general ledger, turnover

and balance sheet, and registers.

4. Identification of unusual and unexpected relationships associated with income and expense accounts.

5. Possibilities of applying information technologies of an economic entity for audit.

6. Significant events in the industry and the economy, their influence on the economic entity.

7. Preparing the requests for management personnel, internal control and employees about known and suspected fraud.

8. Purposeful and tactful communication with management personnel to understand their competence, business reputation and social and psychological characteristics.

9. Attitude of management personnel to the order of accounting and auditing.

10. Generalization of theoretical knowledge, own experience and experience of other specialists related to ways of financial statements misrepresenting as a result of fraud.

11. Construction of general versions on possible distortions of financial statements.

12. Preliminary analysis of public financial statements and accounting policies based on the forwarded versions.

13. Determination of materiality and audit risk, particularly, the material misstatement risks in classes of operations, account balances and disclosures; their quantitative indicators and qualitative significance related to influence on the economic decisions of financial statements users.

14. Developing the general audit strategy, the necessary resources to complete the task and specific directions to verify the formed versions.

STAGE III. Risk assessment (the stage is conditional, as it is intertwined with the general strategy)

1. Generalization of information on business risks in the economic entity's activity and determining the main directions of their research.

2. A condition of internal control and risk management: attitude of management personnel to internal control and maintaining it in an effective condition.

3. Finding out what importance is given by the top management to internal control, to what extent it is used to provide a successful economic activity.

4. The results of the business risks assessment and the measures taken in relation to them by management personnel.

5. Detailed analysis of typical fraud's risks in terms of their identity with the identified business risks.

6. Establishing in business risks the potential ability to put pressure on management personnel and act as determinants of fraud motives.

7. Performing the risk assessment procedures related to accounting policy and accounting assessments. Assessment of uncertainty level from the previous assessment associated with the accounting assessment. Determining whether, by the auditor's opinion, accounting assessments, which have a high level of uncertainty, lead to significant risks.

8. Analysis of types of income, business operations and assertions on potential to lead to fraud's risks.

9. Finding out which aspects of financial statements may be most vulnerable to typical fraud's risks.

10. Determining which of the management personnel, according to their functional duties, is directly related to the formation of the most vulnerable financial statements indicators.

11. Analysis of unusual and unexpected relationships among existing fraud's risks.

STAGE IV. Detailed audit plan

1. Clarifying the proposed versions and preparing an audit plan for their verification, which includes a list of audit procedures to obtain sufficient and acceptable evidence.

2. Discussing an individual planning measures with management personnel in a manner that avoids threats to their effectiveness.

3. Processing with team members the main directions of an audit and the collection of audit evidence. Paragraph A11 of ISA 240 provides that the following questions should be discussed with team members:

– an exchange of views between audit team members on the task of under what circumstances and at what stage, in their opinion, the financial statements of the economic entity (including separate reports and disclosures) may be vulnerable to material misstatement resulting in fraud, in what way management personnel could commit and hide fraud during financial reporting and how it is possible to illegally appropriate the assets of a economic entity;

– considering the circumstances that may indicate income management or practices that management personnel may follow to manage income that could lead to fraudulent in financial reporting;

– considering the risk that management personnel may attempt to present the disclosures in a manner that makes it difficult to understand correctly the disclosed question (e.g., by including a significant amount of non-material information or applying unclear or wordy formulations);

– considering the involvement of management personnel in the supervision on employees with access to funds or other assets available for illegal appropriation;

– considering any unusual or unexplained changes in the behavior or lifestyle of management personnel, or workers who came into notice of the task team;

– the special importance to maintain the proper direction of views during the all audit due to the possibility of significant misstatement due to fraud;

– considering the circumstances types that, if detected, may indicate the possibility of fraud;

– considering how the element of unpredictability applies to the nature, timing and volume of audit procedures to be performed;

– considering the audit procedures that may be selected in response to vulnerability of an economic entity's financial statements to material misstatement due to fraud, and whether certain types of audit procedures are more effective than others;

– considering any allegations about fraud that drew an auditor's attention;

– considering the risk of neglect of control by management personnel.

STAGE V. Performance of auditing procedures. Analysis of identified misstatements

1. Analytical and other procedures to check the auditing financial statements, assessing risks and forwarded versions.

2. Inspection and supervision on significant directions of economic activity.

3. A complex analysis of identified deviations from normal activity and abnormal operations, and presence in them fraud's risks and possibility for committing it.

4. Characteristics of significant distortions of financial statements and their relationship with the job duties of management personnel.

5. Acting in response to assessed fraud's risks by performing the tests of details, substantive analytical procedures, and tests of control measures.

6. The accumulation of identified misstatements individually or in totality, depending on their content and commission as a result of a judgment or forecast, particularly: inaccuracies in collecting or processing of information, omissions of amounts or disclosures, incorrect accounting assessments, judgments on accounting assessments and policy, improper classification, generalization or detailing.

STAGE VI. Final procedures

1. Notifying the management personnel on identified misstatements with a proposal to check the class of operations, account balances or disclosures to determine the cause of the misstatement and its actual amount, as well as making

the appropriate adjustment to the financial statements.

2. Analysis of the influence of uncorrected misstatements and their consequences.

3. Studying the assertions and obtaining the explanations from management personnel on distortions of financial statements with their subsequent assessment.

4. Assessing the adequacy of the received evidence of the excuses and explanations of management personnel related to distortions of the financial statements.

5. Reporting information on internal control deficiencies to senior management and assessing their response.

6. Systematization of received information and expression of professional judgment on distortions of the financial statements.

7. Additional verification of problematic issues in purpose to obtain more convincing evidence.

8. Preparation of a report and decision-making on informing the senior management and law enforcement agencies.

References

1. *Handbook of International Quality Control, Auditing, Review, Other Assurance, and Related Services Pronouncements. 2016–2107 Edition. Volume I*. pp. 95-125. URL: [https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1\(1\).pdf](https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1(1).pdf) (in Ukrainian).
2. International standard on auditing 200. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58db33a0ff7c50882b886f33/1490760612355/isa-200.pdf>
3. International standard on auditing 240. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dc0db41e5b6c6232ba6097/1490816440070/isa-240.pdf>
4. Holovach V., Holovach T. The concept of the auditor's professional skepticism and its genesis. *Economics. Finances. Law*. 2022. № 2. pp. 5-11 (in Ukrainian).
5. International standard on auditing 315 (Revised 2019). URL: https://www.ifac.org/_flysystem/azure-private/publications/files/ISA-315-Full-Standard-and-Conforming-Amendments-2019-.pdf
6. Economic Code of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15?lang=en#Text> (in Ukrainian).
7. ISO 31000:2018 "Risk management – Guidelines". URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/dstu_iso_31000_2018.pdf
8. International standard on auditing AUDITING 320. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dc0d3159cc68c3b0a502b8/1490816307185/isa-320.pdf>
9. Letter of the Ministry of Finance of Ukraine dated 29.07.2003 No. 04230-04108 "On materiality in Accounting and Reporting". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v4108201-03#Text> (in Ukrainian).
10. National provisions (standards) of accounting in Ukraine. URL: <https://buhgalter911.com/uk/normativnaya-baza/instr-plan-rah/standart-buhgalterskogo/> (in Ukrainian).
11. International Financial Reporting Standards. URL: <https://www.iasplus.com/en/standards/ifrs>
12. International standard on auditing 300. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dd89343a04119cf6fdd674/1490913590310/isa-300.pdf>
13. International standard on auditing 500. URL: <https://www.icjce.es/images/pdfs/tecnica2/normativainternacional/isa500.pdf>
14. Dodge Roy. *The Concise Guide to Accounting Standards*. Springer, 2014. 224 p.
15. International standard on auditing 330. URL: <https://aasc.org.ph/downloads/isa/publications/PDFs/a019-2010-iaasb-handbook-isa-330.pdf>
16. International standard on auditing 520. URL: https://www.iaasb.org/_flysystem/azure-private/publications/files/A027%202012%20IAASB%20Handbook%20ISA%20520.pdf

Список використаних джерел

1. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг. Видання 2016–2017 років. Частина 1. URL: [https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1\(1\).pdf](https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1(1).pdf)
2. International standard on auditing 200. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58db33a0ff7c50882b886f33/1490760612355/isa-200.pdf>
3. International standard on auditing 240. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dc0db41e5b6c6232ba6097/1490816440070/isa-240.pdf>
4. Головач В.В., Головач Т.А. Концепція професійного скептицизму аудитора та її генезис. *Економіка. Фінанси. Право*. 2022. № 2. С. 5-11.
5. International standard on auditing 315 (Revised 2019). URL: https://www.ifac.org/_flysystem/azure-private/publications/files/ISA-315-Full-Standard-and-Conforming-Amendments-2019-.pdf
6. Господарський кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
7. ISO 31000:2018 "Менеджмент ризиків. Принципи та настанови". URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/dstu_iso_31000_2018.pdf
8. International standard on auditing AUDITING 320. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dc0d3159cc68c3b0a502b8/1490816307185/isa-320.pdf>
9. Лист Міністерства фінансів України від 29.07.2003 р. № 04230-04108 «Щодо суттєвості у бухгалтерському обліку і звітності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v4108201-03#Text>
10. Національні положення (стандарти) бухгалтерського обліку в Україні. URL: <https://buhgalter911.com/uk/normativnaya-baza/instr-plan-rah/standart-buhgalterskogo/>
11. Міжнародні стандарти фінансової звітності – International Financial Reporting Standards (МСФЗ, IFRS). URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_010#Text

12. International standard on auditing 300. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dd89343a04119cf6fdd674/1490913590310/isa-300.pdf>
13. International standard on auditing 500. URL: <https://www.icjce.es/images/pdfs/tecnic2/normativainternacional/isa500.pdf>
14. Dodge Roy. The Concise Guide to Accounting Standards. Springer, 2014. 224 p.
15. International standard on auditing 330. URL: <https://aasc.org.ph/downloads/isa/publications/PDFs/a019-2010-iaasb-handbook-isa-330.pdf>
16. International standard on auditing 520. URL: https://www.iaasb.org/_flysystem/azure-private/publications/files/A027%202012%20IAASB%20Handbook%20ISA%20520.pdf

Володимир ГОЛОВАЧ

к.ю.н., заслужений юрист України, Аудиторська фірма "Аналітик", сертифікований аудитор, Інститут аудиту
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3669-9071>

Тетяна ГОЛОВАЧ

д.е.н., професор, аудитор, Аудиторська фірма "Аналітик", заступник директора з наукової роботи Інституту аудиту
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-1508>

Анна ТУМАНЯН

адвокат, аудитор, Аудиторська фірма "Аналітик", Інститут аудиту
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1062-4167>
e-mail: ao.tumanian@gmail.com

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ З ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА ОЦІНЮВАННЯ РИЗИКІВ ШАХРАЙСТВА АУДИТОРОМ

Методичні рекомендації з ідентифікації та оцінювання ризиків шахрайства аудитором присвячено аналізу певних знань і навичок аудитора стосовно вміння виявляти шахрайство в межах проведення аудиту незалежно від позитивної характеристики управлінського персоналу. Чинники ризиків шахрайства набувають реальних детермінантів неправомірної поведінки не самі собою, а в результаті їх оцінювання конкретними суб'єктами з числа управлінського персоналу. Отже, для аудитора необхідним є вміння правильно оцінити реагування управлінського персоналу на чинники ризику шахрайства. З цією метою в методичних рекомендаціях розглянуто дев'ять важливих питань, які виступають передумовою такого оцінювання. Аудитор, спираючись на такі знання, може висловлювати гіпотетичне судження на основі професійного скептицизму стосовно наявності шахрайства у вигляді версії. Отже, логічним є подальше викладення порядку дій аудитора з виявлення шахрайства. Варто зауважити, що в методичних рекомендаціях наведено порядок, який розділено на етапи умовно, оскільки виконання аудиторських процедур взаємопов'язані і може здійснюватися на різних етапах.

Ключові слова: поведінка управлінського персоналу, професійний скептицизм, професійне судження аудитора, аудит, шахрайство, правова оцінка, викривлення фінансової звітності

Володимир ГОЛОВАЧ*к.ю.н., заслужений юрист України, сертифікований аудитор, Інститут аудиту*ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3669-9071>**Тетяна ГОЛОВАЧ***д.е.н., професор, аудитор, заступник директора з наукової роботи Інституту аудиту*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-1508>**ПРОФЕСІЙНЕ СУДЖЕННЯ ТА ДУМКА АУДИТОРА. ЇХ РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВОМ І МІЖНАРОДНИМИ СТАНДАРТАМИ АУДИТУ**

Статтю присвячено дослідженню таких фундаментальних понять в аудиторській діяльності як професійне судження та думка аудитора. Визначено їх логічний зміст з позиції формальної і діалектичної логіки. Розглянуто взаємозв'язок професійного судження аудитора з такими формами логічного мислення як поняття та умовивід. Показано складнощі перекладу з англійської на українську терміну «думка» у Міжнародних стандартах аудиту. Запропоновано певні рекомендації з практичного застосування англійської термінології. Описано логічний зміст понять «професійне судження» і «думка аудитора» у зв'язуванні їх взаємозв'язку з основними формами мислення, такими як судження та умовиводи, визначенні коректності перекладу цих термінів з англійської мови в Міжнародних стандартах аудиту.

Ключові слова: професійне судження аудитора, думка аудитора, форма логічного мислення аудитора, висновок аудитора, звіт аудитора

Поняття професійного судження і думки аудитора не отримало належного висвітлення в публікаціях вітчизняних авторів. Вчинялися спроби визначити логічний зміст поняття професійне судження аудитора. Хоча в них недостатньо враховано закони логіки та гносеології пізнання стосовно аудиторської діяльності.

Проводилися відповідні наукові дослідження професійного судження аудитора в аспекті отримання аудиторських доказів. Водночас комплексний аналіз поняття «професійне судження аудитора» в аспекті формальної та діалектичної логіки не проводилися.

Значно менше уваги приділено дослідженню логічного змісту поняття «думка аудитора». Переважно обмежувались широким тлумаченням цього поняття без з'ясування його ролі і місця серед таких форм мислення як судження та умовивід.

Наведена проблема значно ускладнилася хибним перекладом на українську англійської термінології в Міжнародних стандартах аудиту (МСА) [1]. Замість терміну «висновок» запропоновано термін «думка» у перекладі англійської терміну «*opinion*». Натомість свого часу у перекладі МСА 701 «Модифікація висновку незалежного аудитора» термін «*opinion*» перекладали як «висновок» [1].

Залежно від того, які образи відіграють провідну роль розумові дії бувають сенсорними, перцептивними, уявними та у формі мислення. Саме мислення поділяють на практичне, творче і теоретичне.

Головне полягає в тому, що у процесі пізнання думка поєднує чуттєві сприйняття з розумовими діями, в яких вона знаходить відповідне відображення в тому чи іншому вигляді. Способом існування думки є мова, яка нерозривно пов'язана з мисленням. Самі розумові дії з об'єктами та явищами відбуваються подумки за допомогою мовлення без контактів з предметами та явищами. Так вони стають вирішальними діями мислення.

Думка шляхом міркування передає свідомості певний зміст, постає зв'язком понять, образів та елементів ситуації. Думка може мати зовнішні прояви і модальності, існування у вигляді образу, абстрактного поняття

і переживання як відчуття оточуючого середовища.

З наведеного логічно зробити висновок, що думка спроможна трансформуватися у конкретні форми мислення без їх підпорядкування, а тим паче модифікації. Насправді модифікуються поняття, судження і умовиводи у тих чи інших висновках чи звітах. Враховуючи такий зміст поняття «думка» у психології і логіці, застосування його в якості категорії «думка аудитора» є недоцільним. Сам собою такий підхід не узгоджується із застосуванням в пізнавальній діяльності аудитора таких форм мислення, як поняття, судження, умовивід.

Логічну умову пізнання аудитора умовно можливо подати так. Під час прийняття клієнта в аудитора виникають перші враження у вигляді різного роду думок, які в подальшому трансформуються шляхом міркування у певні поняття стосовно концептуальної основи фінансової звітності, дотримання етичних норм, можливих ризиків суттєвих викривлень, внутрішнього контролю тощо. На основі конкретних понять, визначених в законодавстві та МСА, аудитор формує відповідні професійні судження, які потім стають підставою умовиводів аудитора стосовно реального стану фінансової звітності. Якщо аудитор буде керуватися виключно думками, а не правилами логічного мислення, то результат його роботи буде негативним.

У широкому аспекті термін «думка» можливо застосовувати поза межами форм логічного мислення. За таких обставин цей термін буде відображати певний погляд, заяву, аргумент, переконання, судження, висновок або особисте поняття про що-небудь. Водночас звіт незалежного аудитора і викладений в ньому висновок повинні відображати конкретні результати пізнання аудитором фінансової звітності в результаті застосування таких форм мислення як поняття, судження та умовивід, а не тільки думок. Його думки з самого початку пізнання фінансової звітності трансформуються у конкретні поняття, передбачені чинним законодавством та стандартами. Аудитор зобов'язаний дотримуватися такого роду понять і на їх основі формувати професійне судження та умовиводи. Не може аудитор-

ська перевірка розпочинатися і завершуватися думкою аудитора. Тоді стає незрозуміло, яке місце серед думок аудитора посідає така форма логічного мислення, як судження, і куди зникає умовивід.

Необхідно відмітити, що аудитор як суб'єкт у тристоронньому відношенні взаємодіє з управлінським персоналом та користувачами звітності. В цьому відношенні вони постають для аудитора об'єктом. Згідно з діалектичною логікою і теорією пізнання суб'єкт і об'єкт становлять взаємозалежні протилежності в діалектичному протиріччі.

Виникає необхідність ще раз наголосити на тому, що думка – це початкове бачення предмета або явища та їх властивостей. Таке бачення не має достатньої аргументації. За наявності достатньої аргументації думка перетворюється або трансформується в поняття та судження. За їх допомогою формується умовивід, що знаходить своє відображення у висновку.

Так, думка аудитора не може бути одночасно судженням і документом. У такому разі відбувається підміна понять. Спосіб міркування підміняється документом.

Свого часу у ст. 7 Закону України «Про аудиторську діяльність» (редакція 1993 р.) передбачалося, що аудиторський висновок – це офіційний документ, засвідчений підписом та печаткою аудитора (аудиторської фірми), який складається в установленому порядку за наслідками проведеного аудиту і містить в собі висновок з достовірності звітності, повноти та відповідності законодавству і встановленим нормативам бухгалтерського обліку фінансово-господарської діяльності. В подальшому в цю статтю Закону внесли недостатньо обґрунтовані зміни такого змісту: «Аудиторський висновок – документ, що складається відповідно до стандартів аудиту та передбачає надання впевненості користувачам щодо відповідності фінансової звітності або іншої інформації концептуальним основам, які використовувалися при їх складанні».

Слід зазначити, що визначення поняття «аудиторський висновок» під час підготовки Закону України «Про аудиторську діяльність» (редакція 1993 р.) мало свою специфіку. Тоді не було у розробників Закону перекладів МСА. Тільки в 1998 р. новообрана Аудиторська палата України спромоглася зробити переклад з метою розроблення національних нормативів аудиту. Видання виявилось не кращого гатунку і замість його вдосконалення прийняли рішення запровадити в якості національних МСА. Тому під час підготовки Закону переважно керувалися загальним розумінням міжнародного досвіду проведення аудиту та наявними нормативно-правовими актами проведення документальних ревізій і бухгалтерських експертиз, а також словниками української мови. Під поняттям «висновок» цілком переконливо було розуміти заключний підсумок або звіт про що-небудь, зроблений на основі спостережень, міркувань чи розгляду фактів. У кінцевому підсумку виявилось, що такий підхід повністю співпав з чинними на той період часу МСА.

Водночас у Міжнародних стандартах контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг (редакція 2016-2017 рр.), з'явилося нове поняття підсумкового документа – «аудиторський звіт» або більш точно «Звіт незалежного аудитора». З такою назвою можливо погодитися. Будь-який звіт має

включати висновок. Натомість у процесі перекладу на українську мову термін «висновок» дивним способом змінили на термін «думка». Останній викликає заперечення не тільки з позиції логіки, а й навіть в аспекті тлумачення мовного змісту.

Думка – це певний погляд на що-небудь, що ґрунтується на суб'єктивному та емоційному тлумаченні фактів. Думка на відміну від знань, що знаходить своє відображення в поняттях, судженнях та умовиводах, може ґрунтуватися на оманливому сприйнятті дійсності. Якщо думка перевіряється фактами, то вона набуває змісту аргументу. В цьому разі думка постає наслідком міркувань у вигляді конкретного припущення. Сам термін «думка» не завжди є тотожним терміну «точка зору», який можливо замінити терміном «погляд».

Термін «думка» в аспекті формальної логіки має обмежене значення як форма пізнання. Ще у Стародавній Греції думку розглядали як щось недостатньо зрозуміле та помилкове, що не завжди відповідає істині. Думку переважно зараховували в щось середнє між знаннями і вірою, чуттєвим і раціональним. В такому аспекті думку вважали певним проявом мислення, але нетотожним такій формі мислення, як судження.

Так, аудитор у своїй діяльності повинен керуватися не довільними роздумами і думками стосовно фінансової звітності, а конкретними логічними формами мислення. Передусім це стосується поняття, судження та умовиводу [3, с. 32-101; 4, с. 119-293]. Їх зміст полягає в такому. Поняття – це форма мислення, яка відображає суттєві ознаки предметів та явищ, які дають змогу їх відрізнити від інших суміжних. Поняття, на відміну від уявлень та думки, відображає суть речей, їхні головні ознаки. У першому разі не має поняття означає не має уявлення про що-небудь або не бути об'єктом з чимось.

Аудитор у своїй практичній діяльності оперує значним числом понять, які наведено у глосарії МСА та інших нормативно-правових актах. Зокрема, аудитор застосовує таке поняття, як «професійне судження».

З позиції формальної логіки судження – це форма мислення, яка відображає співвідношення понять у вигляді зв'язку між предметами та їх ознаками. Судження характеризує відношення між обсягами понять, якою мірою вони сумісні чи несумісні. Між ними є відношення тотожності, підпорядкування чи перехресності. Для аналізу суджень застосовують логічний квадрат [3, 4].

За своїм логічним змістом професійне судження аудитора має особливу специфіку. Його основу становить професійний скептицизм у формі сумніву чи недовіри до висновків управлінського персоналу стосовно підготовки фінансової звітності. Наведені обставини вимагають від аудитора бути не в ролі помічника чи консультанта управлінського персоналу, а проявляти особливу увагу до ризикових обставин ведення бізнесу, спроможних спричинити суттєві викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки.

Суть професійного скептицизму полягає в тому, що він містить в собі припущення у вигляді прогностичного судження спрямованого на висунення відповідних версій з можливого викривлення фінансової звітності. Згідно з вимогами МСА аудитор повинен шляхом перевірки висунутих версій переконатися у відсутності викривлень фінансової звітності на основі застосу-

вання ризик-орієнтованого підходу. Саме йому підпорядковується весь процес пізнання аудитора стосовно аналізу фінансової звітності на предмет її достовірності, повноти та відповідності законодавству.

Дотриманням аудитором професійного скептицизму також обумовлює наявність протилежного погляду на фінансову звітність у вигляді відношення протилежності або противності. Воно проявляється в особливому ставленні аудитора до фінансової звітності, що поєднує допитливість, уважність до обставин, які можуть вказувати на можливе викривлення внаслідок помилки чи шахрайства, та критичну оцінку аудиторських доказів.

Відповідно до вимог МСА 315 [1] аудитор здійснює ідентифікацію та оцінювання ризиків суттєвих викривлень фінансової звітності. Умовивід про відсутність негативного впливу ризиків суттєвих викривлень на фінансову звітність здійснюється в результаті індукції методом виключення або елімінативної індукції. Вона являє собою систему умовиводів, в якій висновки про причину досліджуваних явищ формується шляхом виявлення обставин, які підтверджують і виключення обставин, що не задовольняють властивостям причинного зв'язку. Важливими властивостями причинного зв'язку, що визначають методичність елімінованої індукції, виступають такі її характеристики, як загальність, послідовність у часі, необхідність і однозначність.

Причинний зв'язок стосовно впливу ризиків суттєвого викривлення на фінансову звітність згідно з МСА 315 характеризують факти невід'ємного ризику, релевантні твердження та інші обставини. Зокрема, невід'ємним фактори ризику можуть бути якісними і кількісними, а тим самим впливати на схильність до викривлення. Згідно з п. А9 МСА 315 ризик суттєвого викладення може бути пов'язаний з більш ніж одним твердженням, і в цьому разі всі твердження, до яких відноситься цей ризик, є релевантними твердженнями.

Незалежно ні від чого, аудитор стосовно оцінювання ризиків суттєвого викривлення повинен керуватися принципом професійного скептицизму впродовж всього аудиту і тим самим робити висновки від протилежного. Отримувати обґрунтовану впевненість у тому, що фінансова звітність у цьому не місце суттєвого викривлення внаслідок шахрайства чи помилки. Щоб досягти такої впевненості, аудитор повинен отримати докази від протилежного (латинською «*reductio ad absurdum*») стосовно відсутності суттєвих викривлень фінансової звітності.

Професійне судження аудитора можливо також розглядати в інших аспектах, керуючись формальною логікою. Водночас необхідно тільки зазначити, що формальна логіка на відміну від діалектичної повністю абстрагується від понять абсолютної та відносної істини. Вона проводить відмінність між хибними та істинними судженнями шляхом зарахування кожного з них виключно до істинних або виключно до хибних. Хоча тризначна логіка, крім «істинного» та «хибного», оперує терміном «невідомо».

Якщо логічна структура професійного судження аудитора повинна повністю відповідати вимогам формальної логіки як науки, то в чому тоді його специфіка? Вважаємо, що специфіка професійного судження аудитора як форми мислення і пізнання полягає в тому,

що воно здійснюється в умовах невизначеності і ризику відносно фінансової звітності як об'єкта і предмета аналізу. Наявність невизначеності і ризику не означає довільного ставлення до дотримання процедури мислення, застосування як заманеться таких прийомів як порівняння, аналіз, синтез, дедукція, індукція, абстрагування, узагальнення тощо. Професійне судження аудитора повинно ґрунтуватися на його знаннях, навичках і досвіді, а також висловлюватися ними з дотриманням професійного скептицизму, законодавства та МСА.

Підсумовуючи викладене, можливо зробити висновок, що професійне судження аудитора – це форма його логічного мислення в умовах невизначеності й ризику, яка ґрунтується на знаннях, навичках і досвіді та висловлюється ним з дотриманням професійного скептицизму, законодавства та МСА.

Так, аудитор формує своє професійне судження стосовно фінансової звітності через розуміння суб'єкта господарювання, його бізнес-моделей та середовища, в якому він здійснює діяльність.

Керуючись діалектичною теорією пізнання, процес взаємодії аудитора і управлінського персоналу цілком логічно розглядати як взаємодію «суб'єкта» з «об'єктом». Аудитор як суб'єкт й управлінський персонал як об'єкт становлять єдність протилежностей не тільки процесу пізнання, а всієї аудиторської діяльності як соціального протиріччя. Вирішення проблем у формі діалектичних суперечностей, які постійно виникають між суб'єктом і об'єктом, відбувається в результаті їх практичної взаємодії, яка регламентується законодавством та МСА.

Загалом питання пізнавального та соціального відношення між суб'єктом і об'єктом в аудиторській діяльності потребує окремого розгляду. Наше дослідження обмежується питаннями пізнання та судження аудитора в аспекті формальної логіки – як формується його умовивід на основі тих чи інших суджень.

Що стосується суджень аудитора, то воно є логічною основою вираження його опосередкованих знань. Форма, за допомогою якої ці знання отримують, є умовивід. Судження є елементами структури умовиводів.

Саме так формуються не тільки висловлювання або висновки у звіті аудитора, а також в науковому плані відповідні поняття, аксіоми, постулати й навіть закони та теорії. Тому є всі підстави розглянути, як умовиводи аудитора повинні формуватися згідно з вимогами МСА.

Передусім заслуговує на увагу МСА 700 «Формування думки та складання звіту стосовно фінансової звітності» [1]. У цьому МСА зазначається, що аудитор у своєму звіті повинен висловити немодифіковану або модифіковану думку. Модифіковану думку аудитор висловлює, якщо фінансова звітність складена в усіх суттєвих аспектах відповідно до застосованої концептуальної основи фінансового звітування.

Модифікація думки у звіті незалежного аудитора розглядається в МСА 705 [1], який визначає три типи модифікації думки аудитора: думку із застереженням, негативну думку, відмову від висловлення думки.

Якщо більш детально проаналізувати МСА 700 та МСА 705, то виникає питання, якою мірою наведені МСА узгоджуються з логікою і такими формами мислення, як судження та умовивід. Виходить, що думка замінює умовивід. Залежно від модифікації думки аудитор

визначає форму та зміст звіту. Згідно з наведеними МСА відбувається модифікація не умовиводу, а думки аудитора. Тим самим кудись зникає логіка судження і пізнання. Неможливо пояснити, як в МСА 705 модифікували думку без понять, суджень та умовиводів? Навіть в аспекті перекладу терміну «думка» на російський термін «мнение» отримуємо щось алогічне стосовно модифікації «мнения».

Вважаємо, що вся проблема в перекладі англійської термінології. Термін «opinion» перекладається як «думка». Насправді це один з багатьох варіантів перекладу: термін «думка» з української перекладається як «point, mind, thinking, thought». Зі свого боку, термін «opinion» доволі часто вживається в англійській мові як «висновок», зокрема «офіційний висновок». Свого часу в 2006 р. запроваджено МСА 701 «Модифікація висновку незалежного аудитора». Згідно з цим МСА аудитор висловлював безумовно-позитивну думку, умовно-позитивну думку, відмову від висловлення думки, негативну думку. Водночас думку включали до висновку аудитора.

Наведений МСА 701 в англійському перекладі мав назву «modified opinion». Тобто термін «opinion» перекладали як «висновок».

Якщо бути послідовним, то замість «форма думки аудитора» логічно говорити «форма висновку незалежного аудитора». Такий документ включає в себе професійне судження та умовивід аудитора.

Переклад МСА повинен бути професійним, а не формально літературним. Повністю врахувати міжнародний і національний зміст нормативної термінології.

Важливе місце у професійному судженні аудитора та формування висновку в аудиторському звіті належить доведенню. У ньому поєднуються всі логічні форми мислення, правила і закони пізнання. Тільки за допомогою логічно обґрунтування можливо встановити істинність судження та його відповідність об'єктивній дійсності [4, с. 281-297].

Будь-яке доведення включає в себе поняття істини і поняття логічного слідування. Поняття істини в аудиторській діяльності викладено в МСА 200 [1]. Відповідно до п. 5 цього МСА аудитор повинен отримувати обґрунтовану впевненість у вигляді високого рівня впевненості на підставі прийнятих аудиторських доказів у достатньому обсязі для зменшення аудиторського ризику до прийнятно низького рівня. Проте обґрунтована впевненість не є абсолютним рівнем впевненості, оскільки є властиві обмеження аудиту, які призводять до того, що більшість аудиторських доказів, на основі яких аудитор формує висновок та на яких ґрунтується аудиторська думка, є швидше переконливими ніж остаточними. Тобто істина в аудиторській діяльності є відносною і конкретною. Вона повинна реально відображати фактичний стан фінансової звітності на підставі отриманих аудиторських доказів.

Під логічним слідуванням розуміють висловлення, яке утворюється за допомогою слів «якщо», «тоді», «то». Способом обґрунтування таких тверджень є аргументація. Вона являє собою процес формування переконання стосовно істинності будь-якого твердження у вигляді судження, гіпотези, версії та іншого міркування.

Способами аргументації є обґрунтування і критика або спростування. Обґрунтування за допомогою ана-

логії та неповної індукції дає змогу отримати лише правдоподібні висновки. Обґрунтування за допомогою демонстративних міркувань дозволяє отримувати істинне значення.

Загалом аргументацію визначають як спосіб міркування, що складається з доведення і спростування. Доведенням називають логічну процедуру, в ході якої встановлюють істинність певного положення за допомогою положень, істинність яких уже встановлено раніше. За своїм змістом істинні положення є аргументами. Доволі часто в ролі аргументів застосовують конкретні факти, а також визначення та дефініції.

Відповідне значення в аудиторській діяльності має така логічна операція, як спростування. За її допомогою встановлюють хибність або необґрунтованість тези, тобто положення істинність якого потрібно довести.

У проведенні аудиту істинність фінансової звітності доводить управлінський персонал. Зі свого боку, наявність викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки доводить аудитор.

Діяти таким способом стосовно формування професійного судження вимагають від аудитора МСА. Зокрема в п. 5 МСА 200 прямо зазначено, що в якості основи для аудиторської думки аудитор зобов'язаний отримати обґрунтовану впевненість у тому, що фінансова звітність загалом не містить суттєвого викривлення внаслідок шахрайства чи помилки.

Особливість професійного судження аудитора полягає в тому, що він не просто вивчає фінансову звітність, як думає значна частина науковців. Керуючись професійним скептицизмом аудитор з'ясовує наявність суттєвих викривлень фінансової звітності, що безпосередньо впливає з цілої низки МСА та загалом з ризик-орієнтованого підходу.

Згідно з МСА 315 аудитор повинен передусім ідентифікувати та оцінити ризики суттєвого викривлення, обумовлені помилками чи шахрайством. Зі свого боку, МСА 240 встановлює відповідальність аудитора за виявлення шахрайства [1]. МСА 330 визначає дії аудитора у відповідь на оцінені ризики суттєвого викривлення [1]. В результаті аналізу чинників ризику суттєвих викривлень аудитор з'ясовує їх вплив на поведінку управлінського персоналу стосовно їх ставлення до внутрішнього контролю, а тим самим до підготовки фінансової звітності.

Саме шляхом дослідження ризиків суттєвого викривлення аудитор оцінює стан фінансової звітності, а не зводить свою діяльність до звичайної ревізійної перевірки бухгалтерських документів на предмет дотримання вимог нормативних актів.

Що стосується визначення суттєвості в доказуванні або доведенні під час аудиту, то необхідно звернути увагу на п. А2 МСА 320 «Суттєвість у плануванні аудиту» [1]. В цьому параграфі наголошується, що ідентифікація та визначення ризиків суттєвого викривлення включає застосування професійного судження для ідентифікації тих класів операцій, залишків розрахунків та розкриттів, включаючи якісне розкриття, виправлення яких може бути суттєвим, тобто таким, що впливає на економічні рішення користувачів.

Водночас ризик-орієнтований підхід не виключає застосування рахункових і тестових методик в якості додаткових способів перевірки фінансової звітності з

метою уникнення однобокого застосування ризик-орієнтованого підходу. Як зазначено в п. 18 МСА 330 «Дії аудитора і відповідь на оцінені ризики», незалежно від оцінених ризиків суттєвого викривлення аудитор повинен розробити й виконати процедури у суті для кож-

ного суттєвого класу операцій, залишку рахунку та розкриття інформації. У цьому разі процедури у суті мають вибіркового характер і здійснюються за наслідками оцінювання ризиків стосовно суттєвих операцій, суттєвих залишків та суттєвих розкриттів інформації.

Схема професійного судження аудитора

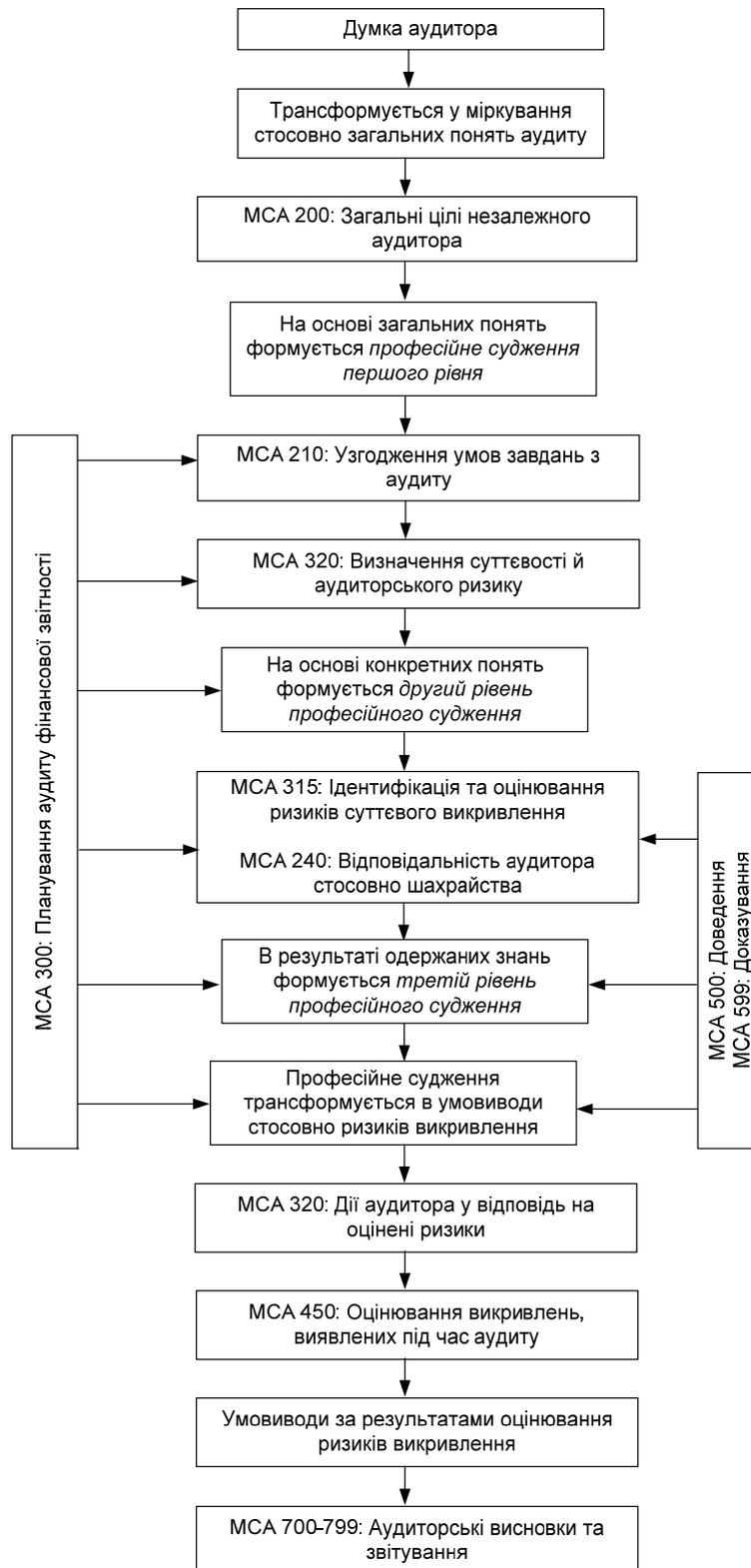


Рис. 1. Схема професійного судження аудитора

ВИСНОВКИ

Викладене дає підстави стверджувати, що професійне судження аудитора має різні рівні усвідомлення і

пізнання аудитором фінансової звітності. У схематичному вигляді цей процес можливо характеризувати так, як показано на рис. 1.

Як будь-яке пізнання, так і пізнання аудитора розпочинається з певної думки та відповідних вражень від спілкування з управлінським персоналом на основі наявних знань, навичок та досвіду. Якщо з фінансовою звітністю і управлінським персоналом буде знайомитися помічник аудитора, то його результатом будуть звичайні думки, можливо навіть на побутовому рівні і не буде, що модифікувати. Натомість професійно компетентний аудитор свої думки трансформує шляхом міркування у конкретні поняття та вимоги МСА і чинного законодавства. На їх основі формується професійне судження аудитора. Спочатку воно формується під час узгодження умов завдання, а також визначення суттєвості й аудиторського ризику. Отримана інформація дає змогу розпочати планування аудиту та перейти до

наступного рівня професійного судження аудитора.

Другий рівень професійного судження аудитора ставить за мету здійснити ідентифікацію та оцінювання ризиків суттєвого викривлення шляхом отримання необхідних аудиторських доказів. В результаті отриманих знань формується третій рівень професійного судження аудитора стосовно оцінювання конкретних ризиків суттєвого викривлення.

У подальшому професійне судження аудитора узагальнюється у вигляді умовиводу або декількох умовиводів відповідно до вимог МСА 320 та МСА 450 [1]. Умовиводи аудитора стосовно викривлень фінансової звітності чи їх відсутності є підставою для підготовки аудиторських висновків та звітування згідно з МСА 700-799 [1].

Список використаних джерел

1. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг. Видання 2016–2017 років. Частина 1. URL: [https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1\(1\).pdf](https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1(1).pdf)
2. Логіка / О.М. Юркевич та ін. Харків, 2022. 220 с.
3. Конверський А.Є. Логіка. Київ, 2012. 296 с.
4. Логіка для юристів / В.С. Бліхар та ін. Ужгород, 2022. 316 с.

References

1. *Handbook of International Quality Control, Auditing, Review, Other Assurance, and Related Services Pronouncements. 2016–2107 Edition. Volume I.* pp. 95-125. URL: [https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1\(1\).pdf](https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1(1).pdf) (in Ukrainian).
2. Logic / O.M. Yurkevych et al. Kharkiv, 2022. 220 p. (in Ukrainian).
3. Konverskyi A.Y. Logic. Kyiv, 2012. 296 p. (in Ukrainian).
4. Logic for lawyers / V.S. Blikhar et al. Uzhhorod, 2022. 316 p. (in Ukrainian).

Volodymyr HOLOVACH

PhD in Legal Sciences, Honored Lawyer of Ukraine, certified auditor, Institute of Audit
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3669-9071>

Tetiana HOLOVACH

Doctor of Economics, Professor, auditor, deputy director for scientific work of the Institute of Audit
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-1508>

AUDITOR'S PROFESSIONAL JUDGMENT AND OPINION. THEIR REGULATION BY LEGISLATION AND INTERNATIONAL STANDARDS ON AUDITING

The paper is devoted to such an actual problem in the field of audit activity as professional judgment and an auditor's opinion. A proper clarification of the logical content of these concepts significantly affects the effectiveness of the audit according to requirements of International Standards on Auditing (ISA). To date, in scientific publications the various approaches to the interpretation of the given concepts are expressed. A significant part of the authors is limited to general definitions and only some of them make attempts to substantiate their research with the laws and categories of logic.

At the same time, native authors in every possible way avoid a full-fledged logical definition of content of the concept "auditor's opinion". The main reason is that there is an unsuccessful translation from English terminology into Ukrainian. In some cases, the term "opinion" has been translated as "opinion", and in others it has been called "conclusion". Therefore, if the term "opinion" is preferred, it turns out that the audit begins with an auditor's opinion and ends with it. An auditor's opinion fully encompasses such forms of logical thinking as concepts, judgments and inferences.

The paper not only shows the misinterpretation of the concepts of "professional judgment" and "auditor's opinion" in a number of scientific studies. Also it is proposed the own vision of the cognition process in the auditing field based on the laws of general and dialectical logic.

A related scheme of an auditor's professional judgment is given. From this scheme it can be seen that the opinion of a professionally competent auditor from the very beginning of the audit is being transformed through rationale into the concepts and requirements of the ISA. Further, an auditor's rationale is being transformed into judgments and conclusions. Based on them, as a result of proving or proving and planning, the specific conclusions of an auditor are formed as a report.

The paper states that an auditor's professional judgment, like the professional judgment of other specialists, is subordinated to the general laws of logic. Its specificity lies in the fact that it is carried out with professional skepticism in conditions of uncertainty and risk and is subject to the requirements of legislation and ISA.

Keywords: auditor's professional judgment, auditor's opinion, auditor's form of logical thinking, auditor's conclusion, auditor's report

DOI: <https://doi.org/10.37634/efp.2022.1sp.4>
УДК 657.6

Володимир ГОЛОВАЧ

к.ю.н., заслужений юрист України, сертифікований аудитор, Інститут аудиту

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3669-9071>

Тетяна ГОЛОВАЧ

д.е.н., професор, аудитор, заступник директора з наукової роботи Інституту аудиту

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-1508>

КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОГО СУДЖЕННЯ АУДИТОРА – ПРОФЕСІЙНИЙ СКЕПТИЦИЗМ

Розглянуто сутність професійного судження і професійного скептицизму аудитора. Встановлено, що їх зміст змінювався на етапі рахункового, тестового і ризик-орієнтованого аудиту. Основна проблема полягала у ставленні аудиторів до виявлення шахрайства як причини викривлення фінансової звітності. Тестовий аудит ігнорував факти шахрайства і надавав перевагу співпраці з господарюючим суб'єктом. В умовах ризик-орієнтованого підходу виявлення аудитором шахрайства стало його професійним обов'язком, що суттєво змінило зміст професійного судження аудитора. Обґрунтовано підпорядкування професійного судження аудитора його професійному скептицизму.

Ключові слова: професійне судження, професійний скептицизм, закономірності аудиту

Професійне судження і професійний скептицизм аудитора можливо розглядати в різних аспектах. З'ясувати різні погляди вчених на визначення змісту цих понять в наднових публікаціях і нормативних актах. За нашим переконанням, більш вагоме значення для теорії і практики має дослідження закономірностей професійного судження і професійного скептицизму аудитора. Наявність таких закономірностей вбачається у загальних тенденціях економічного розвитку суспільства і аудиторської діяльності.

Передусім постає питання, як на зміну рахунковому аудиту прийшов тестовий і ризик-орієнтований, як вони вплинули на зміст професійного судження і професійного скептицизму аудитора.

Міжнародні стандарти аудиту (МСА) [1] містять різні визначення змісту професійного скептицизму. У глосарії термінів пропонують розглядати як ставлення, що поєднує допитливість, уважність до обставин, які можуть вказувати на можливе викривлення внаслідок помилки або шахрайства, та критичне оцінювання доказів. У п. 15 МСА 200 наголошено на здійсненні аудиту з професійним скептицизмом, визнаючи, що можуть бути обставини, які призводять до суттєвого викривлення фінансової звітності. У п. А20 МСА 200 пропонується з особливою увагою ставитися до умов, які можуть свідчити про можливе шахрайство. Згідно з п. 12 МСА 240 [1, 2] аудитор повинен зберігати професійний скептицизм протягом усього аудиту, визнаючи можливість наявності суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, незважаючи на минулий досвід аудитора стосовно сумнівності та чесності управлінського персоналу і тих, кого наділено найвищими повноваженнями. Також п. 15 МСА 240 і п. 10 МСА 315 [1, 3] вимагають у плануванні аудиту обговорити з членами команди, за яких обставин та на якому етапі фінансова звітність суб'єкта господарювання може бути вразливою до суттєвого викривлення внаслідок шахрайства, включаючи спосіб вчинення шахрайства.

З наведених положень МСА вбачається, що сутність професійного скептицизму полягає у визнанні аудито-

ром можливості викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки. Особливо наголошується на визнанні можливості шахрайства, а не помилки. Проблема полягає в тому, що факт помилки встановлюється за умови отримання доказів про відсутність шахрайства.

Стосовно професійного судження, – у глосарії термінів його визначають як застосування необхідних навичок, знань і досвіду у контексті вимог стандартів аудиту, бухгалтерського обліку та професійної етики у прийнятті обґрунтованих рішень з плану дій, які є прийнятними за обставин завдання аудиту. Згідно з п. А25 МСА 200 [1, 4] причина полягає в тому, що тлумачення відповідних етичних вимог МСА, а також достатні рішення, потрібні у процесі всього аудиту, неможливо здійснювати, не застосовуючи відповідні знання та досвід до фактів і обставин.

Відповідно до п. А29 МСА 200 професійне судження подібно професійному скептицизму аудитор повинен здійснювати протягом усього аудиту. В обов'язковому порядку його належить обґрунтовувати фактами й обставинами, а також достатніми та прийнятними аудиторськими доказами.

За більш уважного розгляду наведених визначень змісту професійного судження і професійного скептицизму вбачається їх нерозривний взаємозв'язок. Зокрема, у п. А12 МСА 315 зазначено, що професійний скептицизм – це ставлення аудитора у винесенні професійних суджень, які потім слугують основою для дій аудитора.

У своїй основі професійне судження і професійний скептицизм ґрунтуються на висловленні думки про можливість наявності викривлень фінансової звітності. Перевірка фінансової звітності на основі такого припущення згідно з МСА й чинного законодавства вважається професійним обов'язком аудитора. Якщо професійне судження включає в себе думку автора, то професійний скептицизм характеризує порядок формування його думки у вигляді ставлення, що поєднує допитливість та уважність до обставин, які можуть вказувати

на можливе викривлення внаслідок шахрайства чи помилки, а також критичне оцінювання доказів.

Разом взяті професійне судження і професійний скептицизм становлять процес пізнання аудитора, що спрямовано на встановлення істини стосовно достовірності, повноти та відповідності законодавству фінансової звітності. Тому буде цілком правомірно розглянути їх в аспекті законів логіки і гносеології.

Будь-яке судження, зокрема судження аудитора, – це думка, в якій стверджується або заперечується наявність властивостей у предмета або явища на основі встановлення певних відношень або зв'язків. Судження може бути або істинним або хибним. За своєю побудовою судження бувають простими і складними, а також атрибутивними, судженнями відношення та судженнями наявності [5].

Дійсно, професійне судження аудитора містить думку, в якій на основі перевірки висунутого припущення до викривлення фінансової звітності стверджується або заперечується їх наявність. Так, судження аудитора повністю підпорядковується дотриманню професійного скептицизму. У п. 11 МСА 700 [1, 6] прямо зазначено, що для сформування такої думки аудитор повинен визначити, чи отримав він обґрунтовану впевненість стосовно відсутності у фінансовій звітності суттєвих викривлень загалом внаслідок шахрайства або помилки.

Згідно з вимогами МСА залежно від отриманих результатів перевірки припущення стосовно викривлення фінансової звітності думка аудитора може бути немодифікованою або модифікованою. МСА 705 передбачає такі типи модифікації думки аудитора: думка із застереженням, негативна думка, відмова від висловлення думки. Формування модифікованої думки також повністю залежить від дотримання аудитором професійного скептицизму. Як зазначено у МСА 705 [1, 7], результат залежить від того чи отримав аудитор в достатньому обсязі докази стосовно викривлень фінансової звітності, їх суттєвості та всеохоплюючого характеру.

З наведеного визначається, що скептицизм відіграє важливу роль у професійному судженні аудитора. Тому виникає необхідність більш достеменно розглянути його логічний зміст і гносеологічну природу. Насамперед з'ясувати, в чому полягають загальні закономірності скептицизму як способу мислення і пізнання.

У зв'язку з цим слід зазначити, що скептицизм бере свої витоки з основного філософського питання стосовно нашої свідомості адекватно відображати власну діяльність та оточуюче середовище. В аспекті гносеології його тлумачать як сумнів стосовно наявності істини та необхідних критеріїв для її обґрунтування. Більшість вчених сходяться на тому, що скептицизм є проявом раціоналізму і складником наукового світогляду, який містить в собі конструктивний сумнів з якого починається універсальне пізнання [8, 9].

Науковий скептицизм не обмежується сумнівом, а застосовує різноманітні методи для дослідження об'єктивної дійсності шляхом висунення та перевірки різноманітних гіпотез.

З позиції логіки гіпотеза є прийомом пізнавальної діяльності, відповідною формою мислення, що включає припущення, яке тимчасово вважається істинним до його підтвердження або спростування. Припущення

спрямовують на встановлення закономірного зв'язку між явищами, причини якого перевіряються, з'ясовуючи як одне явище обумовлюється іншим.

Професійний скептицизм аудитора також містить в собі припущення стосовно можливості викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки. Таке припущення має форму гіпотези, яка перевіряється в порядку, визначеному МСА на основі ризик-орієнтованого підходу. Наявність ризику, зі свого боку, обумовлює наявність невизначеності та вірогідності, які потребують від аудитора належного професійного судження на основі відповідних знань, навичок та вмій.

Наведений методологічний підхід орієнтує на те, що скептицизм аудитора подібно іншим формам скептицизму є складником пізнання аудитора у вигляді його професійного судження. Здійснення аудиту шляхом професійного судження стосовно фінансової звітності на засадах скептицизму в обов'язковому порядку має пізнавальний зміст. Його мета полягає в отриманні істинного знання з наявності чи відсутності викривлень фінансової звітності. Щоб встановити, як фінансова звітність відповідає встановленим вимогам, аудитор повинен переконатися у відсутності викривлень шляхом з'ясування можливої їх наявності. У зв'язку з цим професійне судження аудитора набуває форми професійного скептицизму і ґрунтується на висновках від протилежного або контрарного судженні (*a contrario*).

Основа контрарного судження становить закон протиріччя. Спираючись на нього, формують індуктивний умовивід методом виключення (елімінації). Суть індукції методом виключення або елімінативної індукції становить умовивід, в якому висновок про причини досліджуваного явища формують шляхом виявлення підтверджувальних обставин, що не задовольняють тій чи іншій властивості причинного зв'язку.

Прикладом виводу від протилежного є судження аудитора, наведені в МСА 705 у вигляді модифікованих висновків. У цьому відношенні заслуговує на увагу думка із застереженням, яку наведено у п. 17 МСА 705. Аудитор висловлює таку думку через суттєве викривлення фінансової звітності, якщо з отриманих доказів вбачається, що викривлення є суттєвим, проте не всеохопним. Також аудитор не може отримати докази у достатньому обсязі для обґрунтування думки, проте доходить висновку, що можливий вплив на фінансову звітність невиявлених викривлень і він може бути суттєвим, проте не всеохопним.

Так, є всі підстави розглядати професійний скептицизм у гносеологічному аспекті як форму професійного судження аудитора, яке містить у собі припущення у вигляді гіпотези стосовно можливого викривлення фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки. У зв'язку з цим професійний скептицизм можливо вважати концептуальною основою професійного судження аудитора.

Слід зазначити, що підпорядкованість професійного судження професійному скептицизму є результатом закономірного розвитку аудиторської діяльності. Характерно, що на етапі класичного становлення аудиту метою перевірки фінансової звітності вважали підтвердження результатів бухгалтерського обліку. Виявлення аудитором шахрайства мало епізодичний характер і було побічним завданням аудитора. Тому професійний

скептицизм посідав другорядне місце у професійному судженні аудитора.

В умовах стабільності економіки і незначного числа виявлених шахрайств з'явився тестовий аудит. Професійне судження аудитора ставило за мету дослідження внутрішнього контролю. Проявлення недовіри і негативного ставлення до суб'єкта господарювання мало негативну оцінку. Провідне місце у стосунках аудитора з суб'єктом господарювання посідала співпраця і надання корисних порад. Як зазначав Рой Додж: там, де контроль неефективний, ми спроможні надати пораду, як вдосконалити систему, а отже, надати клієнту конструктивну послугу [10].

Загострення економічних проблем та поширення шахрайства позначилися на вимогах суспільства до аудиторської діяльності. Суттєво змінилася соціальна функція аудиту, а тим самим і спрямованість професійного судження аудитора. Виявлення аудитором шахрайства стало його професійним обов'язком, якому повністю підпорядковувалося професійне судження аудитора. На основі їх нерозривного взаємозв'язку відбулося становлення ризик-орієнтованого підходу в аудиторській діяльності. Наявність ризику можливого викривлення фінансової звітності обумовлює необхідність визначення змісту такого ризику у професійному судженні аудитора з метою отримання необхідних доказів стосовно достовірності, повноти і відповідності законодавству фінансової звітності.

ВИСНОВКИ

У результаті показано спільну природу та взаємну обумовленість професійного судження і професійного скептицизму. Обґрунтовано підпорядкування професійного судження аудитора його професійному скептицизму.

Професійне судження і професійний скептицизм аудитора становлять фундаментальні принципи аудиторської діяльності. Пізнання їх змісту знаходиться в

центрі уваги вчених та практиків. Останнім часом намітилися деякі тенденції з дослідження їх закономірностей з метою більш ефективного застосування на практиці.

Керуючись таким підходом, встановлено, що професійний скептицизм і професійне судження аудитора становлять процес пізнання істини стосовно достовірності, повноти та відповідності законодавству фінансової звітності. Професійне судження аудитора включає думку, в якій на основі висунутого припущення з викривлення фінансової звітності стверджується або заперечується їх наявність. Так, судження аудитора повністю підпорядковується професійному скептицизму.

Такий висновок не є випадковим, а відповідає закономірному розвитку аудиторської діяльності. Характерно, що на етапі рахункового аудиту судження аудитора спрямовувалося на підтвердження бухгалтерського обліку. Встановлення шахрайства мало ситуативний характер: скептицизм посідав другорядне місце. З появою тестового аудиту професійне судження аудитора ставило за мету дослідження внутрішнього контролю. Проявлення скептицизму і недовіри до суб'єкта господарювання мали негативну оцінку. Провідне місце у стосунках аудитора і суб'єкта господарювання посідала співпраця і надання корисних порад.

Подальший розвиток економіки і значне зростання шахрайства суттєво змінило соціальну функцію аудиту, а тим самим і спрямованість професійного судження аудитора. Виявлення аудитором шахрайства стало його професійним обов'язком, якому повністю підпорядковувалося професійне судження аудитора. На основі взаємозв'язку і взаємообумовленості професійного скептицизму і професійного судження аудитора сформовано ризик-орієнтований підхід до виявлення викривлень фінансової звітності внаслідок шахрайства чи помилки.

Список використаних джерел

1. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг. Видання 2016–2017 років. Частина 1. URL: [https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1\(1\).pdf](https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1(1).pdf)
2. International standard on auditing 240. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dc0db41e5b6c6232ba6097/1490816440070/isa-240.pdf>
3. International standard on auditing 315 (Revised). URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dc0eb303596e2e94243583/1490816695769/isa-315.pdf>
4. International standard on auditing 200. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58db33a0ff7c50882b886f33/1490760612355/isa-200.pdf>
5. Конверський А.С. Логіка. Київ, 2017. 391 с.
6. International standard on auditing (ISA) 700 (revised). URL: <https://www.iaasb.org/publications/international-standard-auditing-isa-700-revised-forming-opinion-and-reporting-financial-statements>
7. International standard on auditing (ISA) 705 (revised). URL: <https://www.iaasb.org/publications/international-standard-auditing-isa-705-revised-modifications-opinion-independent-auditor-s-report-3>
8. Етика скептицизму. URL: https://pidru4niki.com/1753060739705/etika_ta_estetika/etika_skeptitsizmu
9. Головач В.В., Головач Т.А. Концепція професійного скептицизму аудитора та її генезис. *Економіка. Фінанси. Право*. 2022. № 2. С. 5–11.
10. Dodge Roy. The Concise Guide to Accounting Standards. Springer, 2014. 224 p.

References

1. *Handbook of International Quality Control, Auditing, Review, Other Assurance, and Related Services Pronouncements. 2016–2017 Edition. Volume I*. pp. 95–125. URL: [https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1\(1\).pdf](https://mof.gov.ua/storage/files/MCA_2016-2017_частина_1(1).pdf) (in Ukrainian).
2. International standard on auditing 240. URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dc0db41e5b6c6232ba6097/1490816440070/isa-240.pdf>
3. International standard on auditing 315 (Revised). URL: <https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58dc0eb303596e2e94243583/1490816695769/isa-315.pdf>
4. International standard on auditing 200. URL:

<https://static1.squarespace.com/static/57019a6db6aa607cbb909ab2/t/58db33a0ff7c50882b886f33/1490760612355/isa-200.pdf>

5. Konverskyi A.Ye. *Logic*. Kyiv, 2017. 391 p. (in Ukrainian).
6. International standard on auditing (ISA) 700 (revised). URL: <https://www.iaasb.org/publications/international-standard-auditing-isa-700-revised-forming-opinion-and-reporting-financial-statements>
7. International standard on auditing (ISA) 705 (revised). URL: <https://www.iaasb.org/publications/international-standard-auditing-isa-705-revised-modifications-opinion-independent-auditor-s-report-3>
8. Ethics of skepticism. URL: https://pidru4niki.com/1753060739705/etika_ta_estetika/etika_skeptitsizmu (in Ukrainian).
9. Holovach V.V., Holovach T.A. The concept of the auditor's professional skepticism and its genesis. *Economics. Finances. Law*. 2022. № 2. pp. 5–11 (in Ukrainian).
10. Dodge Roy. *The Concise Guide to Accounting Standards*. Springer, 2014. 224 p.

Volodymyr HOLOVACH

PhD in Legal Sciences, Honored Lawyer of Ukraine, certified auditor, Institute of Audit

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3669-9071>

Tetiana HOLOVACH

Doctor of Economics, Professor, auditor, deputy director for scientific work of the Institute of Audit

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-1508>

**CONCEPTUAL BASIS OF AN AUDITOR'S PROFESSIONAL JUDGMENT
– PROFESSIONAL SKEPTICISM**

The auditor's professional judgment and professional skepticism are the fundamental principles of auditing. The knowledge of their content is in the center of attention of scientists and practitioners. Recently, some trends have emerged regarding the study of their regularities with the purpose for more effective usage in practical activity.

Guided by this approach, it was established that the professional skepticism and professional judgment of an auditor constitute the process of knowing the truth on the reliability, completeness and compliance with the legislation of financial reporting. The auditor's professional judgment includes an opinion in which based on proposed assumption regarding distortion of financial statements the presence of the latter is asserted or denied.

Thus, the auditor's judgment is completely subordinated to professional skepticism.

Such a conclusion is not accidental, but corresponds to the natural development of auditing. It is typical that at the stage of the accounting audit the auditor's judgment was aimed at confirming the accounting. Establishing fraud was situational in nature: skepticism took a secondary place. With the advent of the test audit, the auditor's professional judgment aimed to research the internal control. Showing skepticism and distrust to an economic entity had a negative assessment. The leading place in the relationship between the auditor and the economic entity was occupied by cooperation and providing useful advice.

The further development of the economy and the significant growth of fraud significantly changed the social function of the audit, and thus the direction of an auditor's professional judgment. The auditor's detection of fraud became his professional duty, to which the auditor's professional judgment was fully subordinated. Based on interconnection and interdependence of professional skepticism and the auditor's professional judgment, a risk-oriented approach was formed to identify distortions of financial statements due to fraud or error.

Keywords: *professional judgment, professional skepticism, audit regularities*

Аудиторська фірма «Аналітик» пропонує аутсорсинг бухгалтерських послуг!

Аутсорсинг бухгалтерського обліку – це передача ведення бухгалтерського обліку сторонній фірмі.

Які ж переваги аутсорсингу бухгалтерських послуг?

1. **Значна (!) економія коштів** на ведення бухобліку:

- економія за бухгалтерські послуги, за які **Ви нам платитимете принаймні на 1000 гривень менше, ніж штатному бухгалтеру**;
- економія на програмне забезпечення (1С, Медок, Ліга Закон тощо);
- економія на утримання офісу, комп'ютерної техніки.

2. Відтепер податкові та інші інспекції – це наші проблеми!

Ми беремо на себе повну матеріальну відповідальність за якість наданих бухгалтерських послуг, включаючи можливі санкції.

3. З нами Ви можете забути про головний біль з постійними пошуками бухгалтера, який у будь-який час може піти від Вас на іншу роботу.

4. Ми не йдемо у відпустку та не беремо лікарняний. Наша фірма справді гарантує безперервне та якісне ведення бухгалтерського обліку.

І нарешті – з нами Ви не тільки отримаєте якісні бухгалтерські послуги. За додатковою домовленістю ми забезпечимо Вас необхідними податковими, юридичними консультаціями, аудиторськими послугами різного характеру.

Все що Вам потрібно – це:

- періодично передавати нам первинну бухгалтерську документацію;
- щомісячно отримувати від нас інформацію про податки та інші обов'язкові платежі;
- укласти із нами договір.

Зробіть вибір, вигідний для Вас!

(044)278-05-88

(097)178-90-89

(066)178-20-42

www.af-analitik.com.ua